

INTERVIEW MET LOUIS DE WIJZE (13 en 20 september 1985)

Op 13 en 20 september 1985 interviewde historicus Jan Driever Louis de Wijze. De navolgende tekst is het verslag daarvan zoals door Jan Driever gemaakt. Jan Driever deponeerde dit verslag destijds bij het Regionaal Archief Nijmegen. Wij hebben de getypte tekst nu getranscribeerd en enkele tussenkopjes en voetnoten toegevoegd.¹ De tussenkopjes zijn niet helemaal adequaat, omdat – en dat is eigen aan een interview – op en neer gesprongen wordt in de tijd en tussen gebeurtenissen. De foto's zijn ook toegevoegd.

Het interview is volgens onzes inziens van groot belang. Louis praat over zijn jeugdervaringen, over zijn familie, over het voetballen bij Quick-Nijmegen; over de razzia op 2 oktober 1942 in de loop van de avond; over het verblijf in Westerbork, de aankomst in Auschwitz, het verblijf in Auschwitz-Monowitz en daarna in Buchenwald en andere kampen en gevangnissen. Hij vertelt ook iets over de Nijmeegse afdeling van de Joodse Raad.

---

¹ Het hele interview is af te luisteren: geluidscollectie Regionaal Archief Nijmegen, AC 267; het oorspronkelijk transcript is in te zien in de collectie RAN 579, inv.nr.117 (Collectie Driever).

Op andere plaatsen heeft Louis de Wijze hierover ook verteld, maar met name de gedeelten over de transporten naar en vanuit Kamp Westerbork en over het verblijf in dat doorgangskamp zijn hier gedetailleerder en uitgebreider dan elders.²

Van Boxmeer naar Nijmegen

Ik ben in 1922 geboren in Boxmeer, een plaatsje in Noord-Brabant. Hier was een kleine Joodse gemeenschap; er waren bijna altijd voldoende mensen om op Sabbat de dienst te hebben. Ze hadden een eigen chazan. Dat was een meneer die de beesten koosjer slachtte. Er was een kleine sjoel, waarvan in het Memorboek nog een foto is terug te vinden. Als Jood heb ik het in Boxmeer nooit moeilijk gehad, totaal niet. Je werd er wel, zoals in het katholieke zuiden meestal het geval was, als 'de Jud' beschouwd, maar dat vond ik nooit vervelend.

Ik ben in Boxmeer nog wel naar de katholieke bewaarschool gegaan. Die werd geleid door de nonnen en er waren enkele kledingvoorschriften. Zo mocht je niet met blote knieën rondlopen. De kousen werden dan tot boven aan de benen opgetrokken en vastgezet met weckringen, waarbij nogal eens het been werd afgekneld, maar ja, de knieën waren niet bloot. In die school moest ik ook altijd meebidden. Dat was toch een beetje vreemd voor me, want bij dat bidden moesten we de handen voor de ogen houden. Ik dacht dat zich een bijzonder ritueel voordeed en hield de vingers uit elkaar om te zien wat er allemaal gebeurde, maar dat viel nogal mee. Op die bewaarschool hadden we ook een lekenjuffrouw, die we 'de bezem' noemden, omdat ze dat wapen hanteerde als ze het gezag niet voldoende kon handhaven. Het eerste stukje van mijn schooljeugd is dus 'rein katholisch' geweest. Daarna kwam ik op de openbare lagere school, die bestond uit twee groepen, de eerste, tweede en derde klas met één onderwijzeres en de vierde, vijfde en zesde klas onder leiding van juffrouw Van Cuyck, het hoofd van de school. Ik weet van deze school nog, dat de gymnastiekles bestond uit het drie passen gewoon lopen, daarna de Schotse pas en de looppas. Dat was voor juffrouw Van Cuyck zo zwaar, dat ze zelf niet meedeed, maar alleen met een lange stok op de grond tikte om het tempo een beetje te reguleren.

Mijn moeder kwam uit Rotterdam en mijn vader was geboren en getogen in Boxmeer. Voor zover ik heb kunnen nagaan heeft de familie De Wijze toch al zo'n 200 jaar in die omgeving gewoond. Mijn vader was een respectabel man en hij had in Boxmeer goede vrienden. Zoals gezegd, we werden 'de Jud' genoemd, maar van echt antisemitisme was geen sprake. Wel bestonden er een hoop vooroordelen. Als je artistiek zou zijn, als je

---

² Andere interviews zijn onder andere: *Nijmegen '35-'45. Drie joodse getuigenissen*, een beeldinterview uit 1995, terug te vinden op https://studiezaal.nijmegen.nl/detail.php?nav_id=5-1&positie=0&id=1783854; verder gaf Louis de Wijze een interview in het kader van het Spielbergproject. Ook een interview in: Willy Lindwer, *Getuigen van Westerbork*, Hilversum 2009 (1e uitgave 1990), pp.144 e.v. Over met name zijn ervaringen tijdens de zogeheten dodenmarsen en ook daarvoor in Birkenau en Monowitz, zie: Kees van Cadzand, *Ontsnapping uit de dodenmars, herinneringen van Louis de Wijze aan de concentratiekampen en transporten*, Amsterdam (2005).

goed muziek kon spelen, dan zeiden ze 'dat is toch echt Joods'. Dat heb je nu nog, maar daar heb ik geen enkele moeite mee. Sommige vooroordelen zijn door de verschillende religies bepaald, die zijn historisch.

Toen de jeugd na de lagere school verder moest leren, gingen de families De Wijze - een broer van mijn vader, Louis, had vier dochters die ook naar de middelbare school moesten - naar Nijmegen. Het forenzen met treinen was in die tijd nog niet zo in zwang. Mijn oom Louis kwam te wonen op de Graafseweg 84, samen met zijn vier dochters: Hannie, Joke, Kitty en Tiny.³ Een paar jaar later volgden mijn ouders, mijn zus moest ook naar de HBS en ik was er ook aan toe - en we kwamen te wonen in de Pontanusstraat 27. Verder hadden we nog een oom die kinderloos was, Siem de Wijze, die kwam te wonen in de Van Spaenstraat 23.

In Nijmegen kwam ik op de Nutsschool bij meester Sjollema, een heel aardige man. Ik had in die tijd een nogal groot probleem, want ik sprak plat Boxmeers, waardoor ik het in de eerste dagen op die school nogal moeilijk had. Bij mij in de klas zaten heel wat kinderen met dubbele namen, zoals De Stoppelaar Bleijdenstein, De Kadt Anglino, Spillanaer Bilgen, Kathinka Slot Blauwburg en een jonkheer Sandberg. Tussen al die welluidende namen zat ik, de gewone Wietje de Wijze uit Boxmeer. Dat viel niet mee. Ton Frederiks, de zoon van een tandarts op de St. Annastraat heeft zich toen over mij ontfermd omdat hij het toch wel zielig vond. Hij werd mijn beste vriend.

Op de Nutsschool was beslist geen sprake van antisemitisme. Ook buiten de school heb ik daar niet veel van gemerkt. Er waren natuurlijk wel nogal wat mensen lid geworden van de NSB, die dachten dat het nationaalsocialisme het paradijs op aarde zou worden. Dit systeem zou het volk welvaart brengen. Ik kende die mensen wel, en met sommigen was ik zelfs bevriend. Opmerkelijk was, dat Jo Drukker,⁴ een Jood, ook lid was van de NSB. Dat was een heel bijzonder fenomeen, een Jood die lid was van de NSB. Ik moet er wel bij zeggen dat, toen de oorlog uitbrak, een groot aantal NSB'ers ogenblikkelijk voor het lidmaatschap van de NSB heeft bedankt.

Wij waren liberale Joden. Er kwam bij ons geen varkensvlees in huis, maar ik heb hier best wel eens tegen gezondigd. Zo weet ik nog dat onze burens in Boxmeer er het grootste

---

³ Levi de Wijze, ook wel Louis genoemd, en zijn vrouw Lea Groenewoudt verhuisden met de vier dochters in het voorjaar van 1932 van Boxmeer naar Nijmegen. Naar hun dochter Kitty is het pleintje genoemd in de Benedenstad. Het gezin van Louis – de ouders Sara en Jacob en zijn zussen Kitty en Elly – verhuisde eind 1932. Ook een derde broer, Simon (Siem) ging met zijn vrouw Sara Goslinski naar Nijmegen, zij in het voorjaar van 1934. Samen hadden de drie broers het bedrijf in Cuijk. Zie over de drie broers en hun verwanten ook op deze site: *Drie families De Wijze – documenten* .

⁴ Wel zeker is bedoeld Paul Drukker (Nijmegen, 14 december 1900). Hij werd opgepakt bij de razzia van 17 november 1942, maar mocht Kamp Westerbork verlaten. In 1943 werd hij geplaatst in Villa Bouchina in Doetinchem, samen met acht andere Joden die speciale bescherming genoten van Mussert en van de NSB; maar uiteindelijk is hij gedeporteerd en omgekomen.

plezier in hadden wanneer ze me een stukje gekookt vet spek gaven en zeiden dat het kip was, maar ook daar heb ik nooit problemen mee gehad.

Van de Nutsschool ben ik naar de HBS op de Kronenburgersingel gegaan. Directeur was de heer Teling, een heel streng man. In die tijd voetbalde ik al bij Quick Nijmegen en dan gebeurde het wel eens dat ze 'Jud' tegen je zeiden. Mijn zwager Paul was keeper bij Quick⁵, zodat op een gegeven moment 20% van het elftal Joods was.

Vanwege mijn grote voorliefde voor wiskunde ben ik van de HBS-B overgestapt naar de HBS-A. De directeur daarvan, Burgers, was ontzettend pro-Duitsland. Ik heb me laten vertellen dat dat kwam doordat zijn dochter getrouwd was met een 'Marineofficier' uit Helgoland. Een van de prachtigste dingen was, dat die meneer Burgers verhalen vertelde over de Ariërs en eens de vraag stelde wie in Europa specifieke Ariërs waren. Evert Jan de Goede, zoon van de directeur van de Nederlandse Bank, zei toen tegen meneer Burgers: 'zigeuners'. Dat was natuurlijk helemaal niet de bedoeling, want het antwoord moest zijn 'Edelgermanen', dus Burgers heeft een hele slechte dag gehad. Die man was hartstikke fout.

Toen de oorlog kwam, op 10 mei 1940, was net de eindexamenweek begonnen. De 10e mei was op een vrijdag. Ik weet dat nog, omdat mijn vader voor de Nederlandse regering, voor het leger, koeien kocht. Op die vrijdag was hij op de Leidse markt. Pas een paar dagen later kon hij naar Nijmegen teruggaan.

Op 10 mei 1940 was het mooi weer. Tegen een uur of drie, vier uur 's ochtends, het begon al licht te warden, hoorden we een sterk geluid van vliegtuigen. Er waren onvoorstelbaar veel vliegtuigen en geen hond had er aan gedacht dat dit nu de fatale datum zou zijn, want iedereen keek omhoog en dacht: "Nu gaan ze Engeland een flinke beurt geven!" Even later hoorden we een knal, de Waalbrug ging de lucht in. Wij zijn toen, tegen een uur of zes, zeven, bij de Waalbrug gaan kijken, terwijl de kogels om onze oren floten. De oorlog was net twee dagen aan de gang, toen kwam Herbert Ahrendt,⁶ zoon van een Duitse industrieel, die op de Kronenburgersingel woonde, gekleed in een soort uniform, onze radio halen. Dat was één van de allereerste diefstallen.

Jaren 30, nog geen grote angst maar wel vluchtelingen opgevangen in hun huis

In de jaren dertig was ons huis in de Pontanusstraat een groot doorgangshuis voor Duitse Joden. We hebben er tientallen in huis gehad. Ze bleven dan een paar dagen bij ons en gingen daarna door naar Amsterdam. Dat was in 1937/1938. Hier moet ik wel even bij zeggen dat wat de Nederlanders aan de grens gedaan hebben, echt nergens op lijkt. Er zijn verschillende Duitse vluchtelingen teruggestuurd en die mensen zijn allemaal omgekomen. Bij ons zijn met name kinderen geweest, die later naar een opvangcentrum

---

⁵ Paul Vyth (24 december 1911, Kalkar) trouwde in 1942 met Kitty, de zus van Louis.

⁶ Herbert Ahrendt (Nijmegen, 26 november 1923), zoon van Emil Ahrendt en Ellen Rauch. Ze woonden op de Nassausingel 5 en vertrokken na de oorlog schielijk naar Duitsland.

in Amsterdam werden gebracht. Ook was er een opvangcentrum tussen Velp en De Steeg, een soort jeugdherberg. Het beleid van de Nederlandse regering ten aanzien van Duitse vluchtelingen was echt onbegrijpelijk. We hebben altijd gedacht, dat de Joodse mensen van Amsterdam uit naar Amerika zouden gaan, maar het bleek dat ze in kampen gestopt zijn. In wezen heeft de Nederlandse regering een armzalig beleid gevoerd.

Wij wisten wel waarom die Duitse kinderen naar Nederland kwamen. Bovendien hadden we nogal wat familie in de Duitse grensstreek wonen en van hen hoorden we wel verhalen over wat er in Duitsland gaande was, dat er mensen in elkaar werden geslagen of naar concentratiekampen werden gestuurd. Ik denk dat we allemaal veel te onschuldig hebben gedacht "Nederland blijft toch wel neutraal. Ze komen hier toch niet, het zal allemaal zo'n vaart niet lopen." Maar we hebben er geen idee van gehad hoe gruwelijk fanatiek en misdadig dat regime in Duitsland was. Dan vraag je je of hoe het in godsnaam mogelijk is, dat de mensen met duizenden, zelfs tienduizenden, staan te klappen voor een idioot. Dat was in Duitsland het geval en dat zie je nu nog in landen waar dictators zijn, het doet er niet toe welke. Je vraagt je dan wel af: "Zijn die mensen nu stapelgek, geloven ze wat die meneer daar voor zijn eigen bestwil staat te vertellen." Zelfs later, zelfs in Westerbork, is de ernst van de vernietiging pas heel laat tot ons doorgedrongen. In ons kamp was een architect, Winne.⁷ Van hem werd verteld dat hij de ovens in Auschwitz had gebouwd. De mensen zouden daar levend worden verbrand. We zeiden dan: "Dat kan toch niet. Het zal wel erg zijn, zwaar werk, maar levend verbranden, dat kan niet." Op het moment dat ik in Auschwitz aankwam, 'auf der Rampe', zoals ze dat noemen, op het perron voor het 'Vernichtungslager' bij Birkenau, wist ik dat er nauwelijks iets goeds te verwachten kon zijn. Maar toen kon je niet meer terug.

In Nijmegen hebben we vóór 1942 niet zo heel veel gemerkt van Jodenvervolging. Van 1940 tot 1942 werd het wel telkens erger. Ik weet wel dat wij de eerste familie zijn geweest waar een mof een radiotoestel gestolen heeft. We woonden in de Pontanusstraat en bij ons in de buurt was een drogisterij De Vries, waar de drogist de Wyberties het liefst nog per stuk verkocht. Boven die drogisterij woonde ook een familie De Vries, ik geloof niet dat het familie was, en dat waren, hele fanatieke NSB'ers. Ik stond een keer met mijn moeder op de tram, op het voorbalkon. Die De Vries stond erbij, gekleed in zo'n zwart uniform van de NSB, en zei "Goh, wat begint het hier opeens te stinken," waarbij hij onze richting uitkeek. Die man zoek ik nog steeds. Ik zou hem niets doen hoor, want je moet niet met schone handen aan vies vlees zitten, maar ik zou hem toch wel even willen onderhouden. Er waren wel meer slechte NSB'ers. Op de St. Annastraat woonde een vent Van der Broek, ook zo fout als de neten.

Op mijn school, op de HBS, zat een meisje, Loes van Rooij. Die was ook helemaal verkeerd. Ik kwam haar later tegen in Westerbork, waar ze secretaresse was van één die SS'ers in het kamp. Dat was een heel wonderbaarlijke ontmoeting.

---

⁷ In het verslag staat de naam Wimmer genoemd, maar het moet wel gaan om de architect en Waffen-SS'er Arthur Winne (waarschijnlijk 16 augustus 1908, Löwenbruch). Zijn betrokkenheid bij de bouw van Auschwitz is waarschijnlijk, niet zeker.

De Nederlandse regering heeft in de jaren dertig de Duitse vluchtelingen behoorlijk in de kou laten staan en de hulpverlening overgelaten aan de Nederlandse Joodse gemeenschap. Het was voor de Joodse gemeenschap ook geen punt om dat te doen, maar de medewerking om ze enigszins verder te helpen was er niet.

Eerste oorlogsjaren

Ik merkte natuurlijk wel, dat er overal borden verschenen van 'Joden niet gewenst'. We hadden het daar thuis ook wel over. We hoopten dat er niets zou gebeuren, en dat, als we naar een kamp zouden gaan, we bij elkaar zouden blijven. Toen er mensen opgehaald werden, de eersten zijn naar werkkampen gebracht, dat was in 1942. Er zijn er wat gekeurd die in werkkampen moesten gaan werken, ik ben nooit gekeurd; en ik geloof dat zij vanuit die werkkampen nog eens in de zoveel weken thuis kwamen. Wij zijn dus niet naar een werkkamp gebracht, maar wij hebben er toch wel rekening mee gehouden dat we opgehaald zouden worden, zodat, toen we gehaald werden op 2 oktober 1942, we de rugzakken al klaar hadden staan.

Nadat ik eindexamen HBS-A gedaan had, bestond niet de mogelijkheid om verder te gaan studeren. Ik ben toen met mijn vader meegegaan. Mijn vader is zijn werk blijven doen tot een bepaalde datum, ik geloof tot 1942. Toen mocht het niet meer. De mensen bij wie hij kwam, waren meestal boeren in Noord-Limburg en Brabant. Die waren helemaal niet anti-Joods. Ik denk dat er van de 200 misschien 2 verkeerd waren. Dat waren eigenlijk volkomen mislukte mensen, boeren die er niets van terecht gebracht hadden en die dachten via de keus voor de NSB belangrijke posities es te zullen krijgen.

Op een bepaald moment moesten we ons melden voor een 'J' in het persoonsbewijs. Dat hebben we gedaan. We moesten opgeven hoeveel Joodse grootouders we hadden en toen heb ik gezegd 'twee', want ik dacht twee paar. Dus ik weet zeker dat in mijn identiteitsbewijs bij de 'J' staat dat ik twee Joodse grootouders had.⁸ Dat was eigenlijk - maar dat heb ik me pas later gerealiseerd - een mogelijkheid geweest om 'zurückgestellt' te worden.

Wij hebben eigenlijk nooit overwogen om geen gehoor te geven aan al die dingen. Waar wij wel druk mee bezig waren, was het onderduiken. Vader had veel vrienden in Noord-Limburg en wij hadden de contacten - onder andere met de heer Joosten in Grubbenvorst, een slager, een geweldig verzetsman - waar wij terecht zouden kunnen. Ook had ik in Nijmegen contacten met een hoop verzetsmensen, onder andere Joep Jansen, die bezig waren met het laten onderduiken van mensen. Ik heb zelf ook nog een poging ondernomen om naar Engeland te komen, waarvoor ik nog contact heb gehad

---

⁸ Maar op de registratie in Nijmegen, die het hoofd van de Afdeling Bevolking, Wilbers, maakte na de aanmelding in februari 1941 en doorstuurde aan de RIBR en op deze wijze aan de *Zentralstelle für jüdische Auswanderung*, werd wel meteen aangetekend dat Louis vier Joodse grootouders had. De opgaven werden ook gecontroleerd door Wilbers.

met een student uit Delft, maar hij achtte mij toch niet geschikt - ik was nog te jong om in Engeland dienst te vervullen als vrijwilliger - en zodoende heeft men mij niet geholpen om in Engeland te komen. Ze hadden het liefst mensen die meteen ingezet konden worden. Ik moet er wel bij zeggen, dat ze volkomen te goeder trouw waren. De selectie geschiedde naar de mate van noodzakelijkheid.

Ik heb zelf niet direct aan het verzet deelgenomen. Wel had ik contact met een stel jonge mensen die verzet pleegden, onder andere met Kees Helligers.⁹ Ik had ook een vriend, Snel, die een schijnwerper van de Duitsers, waarmee ze vliegtuigen beschenen, heeft gestolen. Hij zei dat het was om het wild 's nachts te beschermen. Dat waren allemaal mensen van de HBS, die in het verzet of in de ontvluchtungsketen zaten.

Wij voelden de grote ramp die zou komen wel aankomen. Niet dat we nu direct aan vergassen en cremeren dachten, maar dat het erg zou zijn, dat voelden we gewoon aan. En we hadden al een onderduikadres, althans iemand die ons verder zou helpen. Dat is ook de man geweest die, toen wij weg waren, mijn zus, middels Verwaaijen¹⁰ en Joosten, heeft geholpen. Maar wij waren te laat. Een van de bijzondere redenen die families tegenhield om onder te duiken was het volgende. De moffen hadden de geijkte methode om, als er families weg waren, de broer of andere familieleden te pakken. Dat weerhield mijn vader er toch van om onder te duiken: "Als wij weggaan, pakken ze oom Louis met de kinderen. Dat moeten we toch maar niet doen."

Ik zal nooit vergeten dat ik op 1 oktober 1942 de dikke Spier tegenkwam.¹¹ Een Jood uit Nijmegen, een belangrijke naam. Dat was een hele dikke man, die met zijn zuster op de St. Annastraat woonde. Voor een firma kocht hij op de markt altijd kalveren. Toen ik hem die dag tegenkwam, zei hij tegen mij: "Vannacht of morgennacht gaat het gebeuren. Ze halen er 100 of zo op!" Hij wist dat. Ik denk dat hij een soort spion was, ze hebben wel

---

⁹ Waarschijnlijk is bedoeld Kees Hellegers (23 december 1919). Hij was student en werkte, vermoedelijk na sluiting van de universiteit, als kelner. Hij werd op 17 juli 1944 thuis aangehouden omdat hij was ondergedoken voor de arbeidsinzet. Na 14 dagen op het Nijmeegse politiebureau werd hij naar Kamp Amersfoort overgebracht en vandaar naar Siegburg. In deze Haftanstalt zaten sinds 1939 o.a. politieke gevangenen. Volgens de Sterbeurkunde (Siegburg 15 november 1945) is hij in de Haftanstalt "infolge Artilleriebeschuss" omgekomen.

¹⁰ Het gezin Verwaaijen woonde op de Madoerastraat 12. De ouders waren wederzijds bevriend en de kinderen ook. Elly en haar man Paul Vyth brachten er de nacht door terwijl buiten de grote razzia aan de gang was, de avond van 17 november 1942, en zagen hoe de grote familie Bernstein in deze straat werd opgepakt. De volgende dag vertrokken zij naar Noord-Limburg. Later, bij terugkomst in Nijmegen gingen Paul en Elly eerst naar de Madoerastraat. Ook Louis en Kitty, die terugkeerden uit de kampen, gingen erheen een tijdje daarna en daar werden zij met elkaar verenigd.

¹¹ Jacob van Spier (1 januari 1893, Nijmegen) woonde op St. Annastraat 80. Hij werkte voor de SD, met name voor de SD'ers Gerritsen en Hooge. Wanneer de nog in Nijmegen wonende niet gemengd-gehuwde Joodse inwoners zich uiterlijk 9 april 1943 moeten melden in Kamp Vught, gaan hij en zijn huisgenoten kennelijk niet. Ze worden persoonlijk door de leider van de Politieke Dienst van de Gemeentepolitie van huis gehaald en naar Vught begeleid. Op of bij het station in Vught maakt Jacob van Spier een einde aan zijn leven.

eens gezegd dat hij voor de Duitsers werkte. Ik kan dat niet bewijzen. Die dag waarschuwde hij mij. Toen hadden wij eigenlijk weg moeten gaan, maar Spier zei: "Jullie staan niet op de lijst." Maar wat is er toen gebeurd. De Joodse mensen die op de lijst stonden zijn allemaal op 2 oktober 1942 opgepakt. Je moet me niet vastpinnen op de cijfers, maar de Duitsers hadden bijvoorbeeld gezegd: "120 moeten we er hebben" en toen bleek bij telling dat ze er vijf tekort kwamen. Toen hebben ze gekeken of er nog een Joodse familie van vijf personen was. Dat waren wij precies! Na twaalf uur 's nachts zijn ze toen bij ons aan de deur gekomen - Wiebe en De Ruiter¹² - en ze zeiden dat ze ons mee moesten nemen. Mijn zuster Elly was niet thuis. Ze was pas getrouwd en was op dat moment bij haar schoonouders, de familie Vyth in de Hindestraat 33. Haar hebben ze zodoende niet te pakken gekregen. Toen Wiebe en De Ruiter kwamen, stonden de rugzakken al klaar. Die hadden we de laatste maanden al klaar staan. De Joodse Raad had ons dat geadviseerd. In de Joodse Raad zaten onder andere De Wolff en Salomons, de oude chazan, en dokter Hollander, een prachtig man. Dokter Hollander woonde op de Groesbeekseweg. Hij had een jong gezin en was een zeer respectabele dokter. De Joodse Raad regelde met name dat soort zaken.¹³ Ze zeiden: "Jongens, zorg er voor dat je wat klaar hebt staan als ze komen." De Nijmeegse Joodse Raad was een filiaal van de Joodse Raad in Amsterdam van Asscher en Cohen. Ik denk dat het veel beter zou zijn geweest als we geen Joodse Raad hadden gehad. Het is 'sauve qui peut'. Daar doe je zelf ook aan mee. Zo merkte je dat er in een kamp altijd een groep was die in elk geval de indruk had niet weg te hoeven zolang er werk was. (Dat was het specifieke Duitse systeem: bepaalde werkzaamheden door de slachtoffers zelf laten doen. Daar had je je eigen mensen niet voor nodig). In dat kader moet je een 'sauve qui peut' niet bewonderen, maar wel begrijpen. Ik vind het heel gemakkelijk om te zeggen dat ze het helemaal verkeerd hebben gedaan; ze hebben het altijd verkeerd gedaan. Du moment wanneer een selectie gemaakt moet worden, doe je het verkeerd. Ik denk niet dat de Joodse Raad met opzet geprobeerd heeft om het de Duitsers gemakkelijk te maken. Wel denk ik dat op een bepaald moment duidelijk moet zijn geweest wat er gebeurde. Als je dus nu, na zoveel jaren nog mensen vindt die, overigens te goeder trouw, zeggen: "Ik kan het me nauwelijks voorstellen wat er allemaal gebeurd is. Dat kan toch haast niet, dat ze dat gedaan hebben," dan is het niet helemaal onbegrijpelijk dat de mensen zich toen niet realiseerden wat er allemaal gebeurde. In de kampen, zelfs in de vernietigingskampen, heb ik steeds weer meegemaakt dat er een apparaatje aanwezig was om dingen uit te voeren. Dan kun je wel zeggen: "Dat doe ik niet," maar dat is makkelijk gezegd. Op een bepaald moment kun je niet meer terug. Ik weet nog dat de Joodse Raad in de Gerard Noodtstraat een kantoor had. Dat was beneden bij Salomons. Aan de ene kant woonde rabbijn Wolf, een ongelooflijk goed mieters mens. Aan de andere kant woonde Salomons, de voorzitter van de Joodse Raad. Beneden op het kantoortje van de Joodse Raad kon je inlichtingen krijgen en gegevens over immigratie en over alle maatregelen die genomen

---

¹² Tijdens de diverse vooronderzoeken tegen agenten van de Gemeentepolitie Nijmegen kwam vast te staan dat het gezin De Wijze is opgehaald door de agenten Kaal en Wanders.

¹³ Hollander was onder meer als arts werkzaam voor het Joodse Ziekenhuis op de St. Annastraat. De plaatsvervangend rabbijn was Isaïc Wolf (11 april 1888, Amsterdam), die naast de synagoge woonde. Rabbijn Alexander Salomons was de voorzitter van de Joodse Raad in Nijmegen.

waren. Er werd niet gezegd: "Duik onder," je moest je neerleggen bij de maatregelen, er was geen alternatief! Zoals gezegd, op advies van de Joodse Raad hadden we onze rugzakken ook al minstens enige maanden klaar staan toen we op 2 oktober 1942 werden opgehaald.

De eigenlijke verergering van de situatie is, hoe erg het ook klinkt, een meesterwerk van criminaliteit geweest. Hoe men dat dus psychologisch zo heeft laten komen. Het gekke is, dat je je veel te weinig hebt aangetrokken van die schreeuwende schilder in Duitsland, die het had over 'Vernichtung'. Hij wilde inderdaad de totale vernietiging. Je had die man moeten geloven, meteen. Maar in de meeste gevallen is het reageren op het allerergste: "Nou, zo erg zal het toch wel niet zijn." Een stukje gelatenheid, machteloosheid en het altijd maar weer hopen op een ommekeer in de oorlog. "Hoelang zal het nog duren?", dat was één van de standaardvragen. De veldtocht in Rusland was een teken. Je maakte met heel veel plezier mee dat de Duitsers zich vastliepen. Je moet ook één ding niet vergeten, de indoctrinatie van de pers en de radio. Daarbij komt, dat het luisteren naar de Engelse zender wel gedaan werd, maar soms toch een beetje link was en voor Joodse mensen helemaal want bij de Joden hadden ze de radio's al vroeg weggehaald. Herbert Ahrendt moet in het 'Guinness Book of Records', want hij was de eerste die in Nijmegen bij Joden de radio heeft weggehaald.

NSB in Nijmegen

De meeste NSB'ers in Nijmegen heb ik wel gekend. In de stad hadden ze een kantoor voor Volk en Vaderland, waar die lui in die pakken allemaal liepen en waar ze 's zaterdags met die krant stonden te venten. Ik heb er niet veel last van gehad dat ze me lastig vielen. Na de invoering van de ster keken ze natuurlijk wel erg vuil naar je, maar je had er geen directe behoefte aan om dicht bij hen in de buurt te gaan staan. Het dragen van de ster leverde echter niet alleen negatieve reacties op. Ik weet niet of ik daarin alleen stond, maar ik had een stel onvoorstelbaar mieterse vrienden. Die hebben me eigenlijk nooit in de steek gelaten. Met ster trok ik gewoon met hen op, dat was geen probleem voor hen. Bovendien hebben ze zich niet veel aangetrokken van negatieve reacties. Maar een relatief klein gedeelte was echt goed fout. Bij het voetballen was dat Dolf Bosveld, die was SS'er, Rinus Huizer, een atleetkman, die was ook hartstikke fout. Hetzelfde gold voor Klarenbeek.¹⁴ Maar zij hebben tegen mij nooit een opmerking gemaakt, ze hebben mij nooit onheus bejegend bij Quick. Ik mocht tot 1941 voetballen, daarna mochten Joden geen lid meer zijn van de voetbalverenigingen. Daar hebben maar weinig mensen tegen geprotesteerd, dat was natuurlijk wel pijnlijk. Ik geloof dat één van de grootste stupiditeiten is geweest dat - van het begin af aan - het Nederlandse administratieve apparaat vrijwillig heeft gezegd tegen de Duitsers: "Hier zijn we, wat kunnen we voor

---

¹⁴ Wim Klarenbeek (Rotterdam, 20 november 1903) wordt in 1943 zijnde een NSB'er benoemd tot wethouder van sport en plantsoenen, een curieuze fascistische combinatie. Hij was secretaris van de voetbalclub Quick, waar Louis zo graag en goed speelde. Na de oorlog werd hij tot grote teleurstelling en woede van Louis bijna weer voorzitter van de club, maar dat ging niet door, wel trad hij toe tot het bestuur van Union. Hij was in 1946 veroordeeld tot twee jaar detentie.

jullie doen?" Daardoor hebben de Duitsers het in weinig landen zo gemakkelijk gehad als hier. Zo'n meneer Frederiks, de secretaris-generaal, was natuurlijk hartstikke fout. Zo zijn er veel meer geweest. Nergens hebben de Duitsers kunnen rekenen op zo'n meer dan perfecte ambtelijke inzet dan in Nederland. De ambtenarij had het natuurlijk heel anders kunnen doen, maar het schijnt dat, als je eenmaal een ambtenaar bent, dat een soort gietsel is, waar verder ook niets aan te veranderen is. Dat zie ik nu nog als ik met ambtenaren of semiambtenaren te maken heb. Het is niet gemakkelijk deze mensen als het ware de synthese tussen het mens-zijn en het ambtenaar-zijn bij te brengen. Op het moment dat er een stukje interpretatie moet komen, overwint altijd het ambtelijke. Dat is Nederlands, dat is onze aard.

Ik kende mensen die al in een vroeg stadium van de oorlog zijn ondergedoken. Wij hadden dus ook een adres, bij Joosten in Grubbenvorst, maar we waren te laat. Mijn zuster en zwager zijn daar nog wel naar toe gegaan. Wij hebben haar, toen we in Westerbork zaten, nog een boodschap kunnen sturen: "Doe alles wat je wilt, maar kom nooit hier!"

Eerste tijd in Kamp Westerbork

Wij zijn dus op 2 oktober 1942 opgepakt. Op die dag zijn in één keer ongeveer 17.000 mensen naar Westerbork gebracht.¹⁵ In dat kamp was niets berekend op zo'n grote groep mensen. Wij zijn in barakken verzeild geraakt, waar we onder de tafels hebben gelegen. Er was niets, werkelijk helemaal niets. Als muizen werden wij opgeslagen.

Nadat wij 's avonds door Wiebe en De Ruiters waren opgepakt, zijn we naar het politiebureau gebracht. Daar hebben we overnacht en de volgende ochtend zijn we, begeleid door een aantal agenten, naar Westerbork gegaan. Ik weet nog goed dat ik een prachtige hond had, Rosa, een prachtige gestroomde boxer, die mochten we meenemen. Met die hond kwam ik op het politiebureau en daar heeft Van Dijk, de politiecommissaris, mij de hond afgenomen. Toen zijn we met de trein naar Arnhem gebracht, waar we in een lokaal hebben gezeten en vervolgens zijn we met een trein gebracht naar Hooghalen. De lijn Hooghalen-Westerbork was nog niet klaar, zodat we met onze bepakking een kilometer of vijf moesten lopen. Die dag kwamen er treinen vanuit heel Nederland. Ik denk dat op 2 of 3 oktober 1942 het grootste transport naar Westerbork heeft plaatsgevonden. Het is de grootste klap ineens geweest.

Van die dikke Spier werd al vanaf 1941/1942 beweerd dat hij werkte voor de Duitsers. Er waren nog meer verraders. Bijvoorbeeld Gerritsen,¹⁶ een gemene hond. Dat was een

---

¹⁵ Zie over de razzia op 2 oktober 1942 in Nijmegen en de ontruiming van de Joodse werkkampen op 3 oktober het artikel: *De gang naar de Joodse werkkampen en de razzia van 2 oktober 1942* op deze site.

¹⁶ Gerrit Gerritsen (Nijmegen, 15 maart 1922) werkte als verzekeringsagent en woonde op de Groesbeekseweg 184. Hij werkte samen met de genoemde Van Spier en met Hooge. Na de oorlog werd tegen hem de doodstraf geëist, maar het werd levenslang. In 1958 kwam hij weer vrij.

dikke vadsige grote kerel, een jonge vent, die werkte bij een assurantiekantoor op de Bijleveldsingel. Hij was SD'er, een hele gemene, die iedereen pakte die hij maar pakken kon, niet alleen Joodse mensen. Dat wisten wij, daar waren we doodsbang voor. Loes van Rooy was ook een hele verkeerde. Van den Hoogen¹⁷ was er ook zo een, evenals Van den Broek van de St. Annastraat. Verder was er een bakker Meier¹⁸ in de Molenstraat, een mof die ook meteen met een pak aan liep. Het is opmerkelijk dat een aantal Duitsers meteen hartstikke fout waren. Waarschijnlijk hebben zij ook een stukje voorbereidend werk verricht. In de Pontanusstraat woonde ook een Duitser die fout was. Bij Quick waren twee gebroeders, de gebroeders Oberschmidt,¹⁹ Duitsers, die op de Hazenkampseweg woonden. Een daarvan was vast een SD'er. Ik denk dat zij jaren voor de Duitsers werk verricht hebben. Het was bekend dat er mensen voor de Duitsers werkten, waar je voor uit moest kijken.

Op een bepaald moment kwam de verordening af dat Joden na acht uur 's avonds niet meer naar buiten mochten. Als we iets te bespreken hadden, moesten we zorgen dat we om acht uur binnen waren. Dat was vanaf juli 1942. Dit was weer een stap in de richting van het einde, vlak na de invoering van de Jodenster. Ik geloof dat we de Jodenster hebben opgehaald bij de Joodse Raad in de Gerard Noodtstraat. Nadat we 's avonds niet meer op straat mochten komen, kwamen mijn vrienden bij mij thuis kaarten. Dat waren geen Joden, die mochten nog vrij over straat. Ik had eigenlijk geen Joodse vrienden. Dat komt onder andere door hit Quick-gebeuren en de school. Eigenlijk was het niet zo heel erg om 's avonds thuis te zijn. De mensen hadden toen een heel ander sociaal patroon dan nu. Mijn vader moest 's morgens om vier, vijf uur op en ging 's avonds om negen, tien uur naar bed. Je ging ook bijna nooit uit. Wel eens naar de Buziau-revues, een uitzonderlijk gebeuren.²⁰ Maar als je in een gewoon burgerlijk gezin zat, kon je je niet veel veroorloven. Zodoende had je veel meer contacten met mensen binnenshuis. Maar bij mijn vrienden thuis, net name bij de Verwaaijens en de Bruisten, kon het de mensen niets schelen of iemand nu één ster had of twee.

Toen wij in Westerbork zaten, hadden wij nog wel contact met Nijmegen. Wij wisten dat mijn zus niet meer in Nijmegen was en via de Verwaaijens hebben wij haar een bericht kunnen sturen. Daarna mochten wij nog wel eens schrijven en af en toe mochten we ook een brief ontvangen. Mijn vrienden stuurden mij ook pakjes en ook van Quick heb ik pakjes gekregen (ik was helemaal begaan met het voetballen). In die pakjes zaten levensmiddelen. De tekortkomingen in Westerbork zaten hoofdzakelijk in het materiële, hoewel ik niet kan zeggen dat daar honger geleden werd. We hadden zelf wel wat

---

¹⁷ Bedoeld is Petrus Hooge (Nijmegen, 5 april 1918); Hij woonde Kelfkensbos 19. Hooge en Gerritsen werkten samen met de SD in Arnhem en natuurlijk ook met de Politieke Dienst in Nijmegen, met name Verstappen en met de Hoofdcommissaris Van Dijk.

¹⁸ H.J. (Jos) Meyer, in andere teksten ook wel Meijer, was de eigenaar van een banketbakkerij op de Molenstraat 112. Hij was een bekend NSB'er en zijn vrouw was vertegenwoordigster van Frauenschaft Ortsgruppe Nijmegen NSDAP.

¹⁹ F. en H. Oberschmidt, Hazenkampseweg 22.

²⁰ Johan Buziau (1877-1958) was een populaire revueartiest. Hij werd in mei 1942 korte tijd in het gijzelaarskamp in Haaren gedetineerd.

meegenomen in onze rugzak, bijvoorbeeld kleren, schoenen en wat geld. Maar in Westerbork zat een afdeling van Lippmann-Rosenthal & Co, daar zaten hele foute jongens, die datgene wat je had in beslag namen. Iets dergelijks was voordien ook al gebeurd, want in augustus 1941 moest Joods geldelijk vermogen worden gestort bij de Dienststelle Lippmann-Rosenthal. Mijn ouders hebben dat ook gedaan; dat waren typisch dingen die gedaan werden. Mijn ouders waren zeker niet vermogend, maar ze hadden wel een eigen huis. Dat verviel aan een of andere NSB-dienst in Dan Haag. Een zekere Ben Claase,²¹ een Nijmeegse makelaar, ook zo fout als de neten, heeft dat huis meteen gekocht voor een habbekrats. Dat was een gewone NSB-profiteur die huizen van Joodse mensen voor weinig geld in handen kreeg. Die Ben Claase woonde op de Groesbeekseweg. Hij heeft zich tijdens de oorlog enorm verrijkt. Na de oorlog hebben wij het huis wel teruggekregen. Een andere profiteur was Eefje Bilderbeek,²² een glas-inlood-man, die woonde op de Johannes Vijghstraat. Er zijn er veel geweest die hebben geprofiteerd, bijvoorbeeld 'Verwalter' werden bij een Joodse zaak. Het waren eigenlijk helers. Wij hebben wat spullen gebracht naar de oude Willem van Swelm,²³ een vriend van mijn vader, die een vleesgrossierderij had in Nijmegen. De fietsen, het tafelzilver en dergelijke dingen heeft die man trouw door de oorlog heen voor ons bewaard en, toen wij terugkwamen, meteen weer teruggegeven.²⁴ Maar er waren ook dingen van ons die bij andere mensen stonden, die we nooit teruggekregen hebben. Ze ontkenden gewoon dat zo het hadden of zeiden dat het door de Duitsers was afgenomen.

Wij zijn dus op 2 oktober 1942 opgepakt. Mijn ooms en de andere familieleden zijn later in Westerbork gekomen. Die zijn allemaal omgekomen, die zijn in november in Westerbork gekomen en meteen doorgegaan, na een paar dagen. De mensen die het eerst in Westerbork aankwamen zijn daar - korte of langere tijd - gebleven, de rest is vrijwel direct doorgestuurd. Begin oktober warden dan wel zo'n 17.000 Joden naar Westerbork gebracht, maar dat kamp was daar helemaal niet op ingesteld. Dat was de

---

²¹ Ben Claase werd op 7 augustus 1899 in Nijmegen geboren en woonde op de Van Spaenstraat 19, waar hij ook zijn makelaarskantoor had. Hij was vóór en tijdens de oorlog een actieve en gewelddadige NSB'er. Zie meer over hem o.a. in het artikel *De roof van Joods onroerend goed* op deze site. Claase beheerde overigens wel het huis van De Wijze, maar later verkocht hij het aan de NSB'ers Johannes Tesser, de directeur van de Gas en Waterleiding van de gemeente Ubbergen, Ubbergesestraatweg 41, Ubbergen en aan Wilhelmus Peters (18 oktober 1897, Beuningen). De koopsom vloeide naar *Grundstückverwaltung* en de provisie ging naar Claase. De kopers verhuurden vervolgens het pand door, zie ook o.a. op deze site: *Drie families De Wijze - documenten*. De huurders waren er na de oorlog maar moeizaam uit te krijgen.

²² E. van Bilderbeek, J. Vijghstraat 6a.

²³ Het gezin Van Swelm woonde St. Annastraat 67.

²⁴ Misschien vergist Louis zich hier, of hielden ze nog fietsen achter, want in juni 1942 levert zijn vader, op basis van een Beschikking van Rauter, twee fietsen in (één dames- en één herenfiets) en ook Louis levert een herenfiets in. De tekst van de Beschikking luidde: "Rijwielen, welke rechtens of economisch aan joden toebehooren, dienen uiterlijk op 24 juni 1942 te 13 uur met alle toebehooren (...) in berijdbaren en behoorlijken toestand bij den burgemeester der gemeente waar de jood zijn woonplaats heeft of waar zijn zaak gevestigd is te worden ingeleverd." Zie: Dossier nu RAN 2-40209, ook becommentarieerd te vinden op deze site en ook het artikel *De roof van Joodse inboedels*.

ramp. Wij zijn in grote barakken ondergebracht, liggend op vloeren, onder tafels en stoelen. Dagen hebben we zo doorgebracht. Maar toen begonnen al gauw de transporten, één of twee in de week, later één. Wij waren daar dus: mijn ouders, mijn zusje, het pleegkindje en ik. Dat pleegkindje was in 1938 of 1939 bij ons gekomen, Inge Meierhof.²⁵ Haar ouders woonden in Mannheim en zij stuurden hun kind naar het buitenland, in de hoop dat het doorgestuurd zou worden naar Amerika. Die kinderen kwamen in Nederland en daar begon het ambtelijk apparaat vervelend te doen. Dit meisje is toen bij ons gebleven.

Wat gebeurde nu in Westerbork. Als je het geluk had niet te horen bij die lui die meteen werden doorgestuurd, dan probeerde je een baantje te krijgen. Zo kwam mijn moeder in de keuken terecht bij de aardappelschilploeg; zij mocht dan nog even een paar maanden aardappels schillen. Mijn vader zat bij iets van de reiniging van de straten. Mijn zus Kitty, die verpleegster was, is meteen als verpleegkundige in het ziekenhuis terechtgekomen en ik kwam bij een heel bijzondere dienst, de ordonnans. Eerst kwam ik bij een dienst, de 'Fürsorge', waar elle pakketten die aankwamen van mensen die al doorgestuurd waren, werden gesorteerd en uitgepakt. Daar kwam je dingen tegen, heel wonderbaarlijk. Tussen de sneetjes roggebrood zaten bijvoorbeeld tientjes. De vindingrijkheid om mensen wat toe te spelen was enorm, maar die mensen waren al doorgestuurd. Op die afdeling hadden wij het nog niet zo slecht, want we namen zelf ook wel eens wat. De spullen moesten allemaal worden gesorteerd en werden naar Duitsland gebracht voor de Duitse bevolking. Maar, wat eten betreft, zat ik daar dus in een paradijs. Daarna ben ik terechtgekomen bij de ordonnansdienst. Die bestond uit een groep jonge mensen die boodschappen moesten doen, pendelen tussen de Duitse commandant en het Joodse bestuur van Westerbork. Ik ken die kopstukken allemaal, bijvoorbeeld Kurt Schlesinger,²⁶ Ziegler, die heb ik nog ontmoet.²⁷ Gemmeker, de Duitse kampcommandant, zag er uit als een heel charmante, mooie vent. Het was een man die zogenaamd van die gentlemanmanieren had, maar die heel eenvoudig zei: "Nein, abgelehnt." Daar stond Kurt Schlesinger dan bij. Dat was ook een echte mof. Als je Kurt Schlesinger zag, zou je niet zeggen dat het een Jood was. De Duitsers hadden geen betere assistent kunnen hebben. Verder was er dokter Spanier, het hoofd van de medische dienst.²⁸ Die heeft Gemmeker na de oorlog geholpen, waardoor hij de doodstraf is ontlopen. Gemmeker heeft maar tien of twintig jaar gekregen, terwijl hij alleen maar charmant de mensen de dood in stuurde. Er werd toen gesproken over 'Arbeitseinsatz', maar als je dat gezien hebt,

---

²⁵ Inge Meierhof, 1 juli 1930, Koblenz. Bij de arrestatie woonde zij nog geen jaar bij het gezin. Zie meer over haar o.a. in de *Namenlijst* en in *Drie families De Wijze – documenten*.

²⁶ Kurt Schlesinger (17 december 1902) was een Duits-Joodse vluchteling die door de commandant van kamp Westerbork verantwoordelijk werd gemaakt voor het regelen van de transporten van meer dan honderdduizend Joden naar de vernietigingskampen.

²⁷ Erich Ziegler (1900) organiseerde onder meer de revue.

²⁸ Het Hoofd van de Medische Dienst, Fritz Spanier (Recklinghausen, 15 mei 1902) was voor de oorlog naar Nederland gevlucht en verbleef al vanaf 1939 in Kamp Westerbork. Gemmeker en hij hadden voorheen in Düsseldorf gewoond, waar Spanier Gemmeker's persoonlijke huisarts geweest was..

mensen op een brancard, of mensen van honderd jaar oud, die naar zo'n wagon werden gebracht, dan was dat toch wel een heel typische manier van 'Arbeitseinsatz'.

In Westerbork was het een complete chaos, in barakken waar een paar honderd mensen in konden, zaten er wel een paar duizend. Er waren veel te weinig wasgelegenheden en er waren per barak maar een of twee wc's. Het was één grote ellende. Ik kan me ook nog herinneren dat in onze barak Joodse mensen uit Rotterdam zaten. Een paar van die mensen hadden 's nachts syndromen van het bombardement in mei 1940. Er is één uitdrukking die ik nooit vergeet. Een man riep voortdurend: "Doe die centrale verwarming van mijn benen af." Die man was 's nachts constant aan het roepen. De volgende dag zijn we, meen ik, allemaal naar de appèlplaats gebracht, een verzamelplaats, een soort sintelachtig geheel ter grootte van een voetbalveld. We hebben er later ook op gevoetbald. Daar omheen stonden barakken, onder andere de barak van de Ordedienst. Daar zijn we geteld en verder ingedeeld. Het was één grote puinhoop. Later zijn er wat meer plaatsen gekomen voor de mensen, doordat er veel mensen doorgestuurd zijn.

In de eerste nacht zijn de mensen uit Nijmegen niet bij elkaar gebleven. Dat was trouwens ook niet te controleren, want er waren zo onvoorstelbaar veel mensen in de gebouwen samengeperst. Je werd er gewoon ingedrukt. Ik geloof dat we eerst naar de beruchte appèlplaats zijn gebracht en later naar de barakken. Mijn ouders, mijn pleegzusje, mijn zusje en ik waren daar bij elkaar; we lagen daar om zo'n tafel. Eén of twee dagen later werd je ingedeeld in barakken, waardoor ik in een andere barak verzeild geraakt ben, maar we hadden overdag toch wel contact met elkaar. We deden toen nog niets, want er was nog nauwelijks werk. Geleidelijk aan werden de mensen er uitgehaald, bijvoorbeeld mijn moeder om aardappels te schillen in de keuken en mijn vader om de straat schoon te vegen of zoiets. Ik ben dus al betrekkelijk snel terecht gekomen bij een groep die pakjes moest uitpakken van mensen die al doorgestuurd waren, de 'Fürsorge'. Alles wat in die pakjes zat moest ingeleverd worden, maar daar werd natuurlijk wel de hand mee gelicht, want ze konden het nooit precies controleren. Bij elkaar waren het honderden pakketten, zodat een aantal mensen er lekker van meeat. Brood, kleding en dat soort dingen werden gesorteerd. De mensen die nog in het kamp waren, kregen de pakjes die naar hen opgestuurd werden wel. Ik heb zelf ook pakjes gehad van vrienden, maar de pakjes van mensen die al doorgestuurd waren, werden uitgepakt en gesorteerd. De bedoeling was dat de inhoud van die pakjes naar bepaalde magazijnen werden gebracht en dat ging dan allemaal naar de Duitsers.

Iedereen had toch wel hoop dat doorsturen inhield dat je daar zou moeten werken. De mensen die doorgestuurd waren, daarvan wist je zeker dat ze de voor hen opgestuurde pakjes niet zouden krijgen. Je wist immers dat de Duitsers die allemaal wilden hebben, je wist zeker dat dat niet doorgestuurd werd. We hadden wel vermoedens dat de doorgestuurdenden het heel slecht zouden hebben. Dat was al in het begin. Ik weet nog wel dat er allemaal verhalen de ronde deden van "Ze maken de mensen daar allemaal af", los nog van gaskamers, "ze moeten daar zo zwaar werken, dat ze het niet volhouden", maar echt het vergassen van mensen, het cremeren, het verbranden is daar nooit zo direct aan

de orde geweest. Er werd wel over gesproken, maar dat was al wat later. In Westerbork was een Duitse architect, een zekere Winne,²⁹ een grote vent die ook in een groot huis bij het kamp woonde. Van hem werd verteld dat hij in Auschwitz mee had gebouwd. Toen sijpelden toch wel geruchten door over het ombrengen van mensen in de gaskamers. Ik kan me niet goed voorstellen dat er mensen vanuit Auschwitz naar Westerbork terugkwamen, want ik geloof dat een gedeelte van de SS'ers onderweg ook nog afgelost werd. Het is mij onbekend of er gedeporteerden teruggekomen zijn. Ik weet wel dat, als je de mensen zag die werden gedeporteerd, er waren mensen hij van boven de honderd, vrouwen die hoogzwanger waren, totaal uitgeteerde en zieke mensen, kleine baby's, daarvan wist je zeker dat dat nooit goed kon zijn. Als ze mensen nodig hadden voor werk, hadden ze deze mensen niet hoeven te nemen. De vermoedens waren dus wel levensgroot aanwezig, maar met dit soort dingen is het altijd zo, dat je steeds nog hoopt dat er nog een of andere manier van leven is. Dat is altijd zo geweest. Naarmate de tijd verstreek werden de vermoedens over vernietiging steeds sterker.

In Westerbork had ik dus nog wel contact met de rest van mijn familie. Ik herinner me ook dat Rinus Frankenhuis³⁰ daar was. Hij was trompettist en ik geloof zelfs dat hij zijn trompet nog meegenomen heeft en in Westerbork heeft gespeeld. Hij is ook nog een tijdje in dat kamp gebleven, maar is toch vrij vroeg doorgestuurd. Ik heb, meen ik, onder andere de familie Gersons³¹ zien komen, evenals oom Louis van de Graafseweg met drie dochters. Een vierde dochter was getrouwd met een zekere Van Beek en ik geloof dat zij er toen niet bij waren. Zij zijn ook maar heel kort in Westerbork gebleven en daarna doorgestuurd.³² In Westerbork stonden van die grote barakken, dat waren typisch de doorgangsbarakken. Een aantal mensen werd in Westerbork tijdelijk tewerkgesteld. Naarmate dat werk, meer inhoud kreeg kun je niet zeggen, maar meer met de instandhouding van het kamp te maken had, kregen die mensen een kleinere barak. Ik heb later, doordat ik bij de 'Fürsorge' en bij de ordonnans zat, een kleinere barak gekregen. (Laat een fotokopie van Leo Kok's tekening zien) Het was een klein barakje, waar het wat beter was, waar potjes en pannetjes stonden en rugzakken. Maar de

---

²⁹ In het verslag staat de naam Wimmer genoemd, maar het moet wel gaan om de architect en Waffen-SS'er Arthur Winne. Zie ook noot 7.

³⁰ Marinus Frankenhuis (Rinus), 28 juli 1920, Nijmegen, kwam vanuit werkkamp Wittebrink op 3 oktober 1942 in Kamp Westerbork: met zijn trompet. In Nijmegen was hij trompetleraar geweest. Hij werd later tewerkgesteld in diverse Silezische werkkampen en ook hier speelde hij nog. Hij is de enige Nijmegenaar die terugkeerde uit deze kampen.

³¹ Louis en Bernard Gerson zaten op dezelfde school als Louis de Wijze. Zij woonden met hun ouders op de St. Annastraat 69. Hun moeder Josephine, die in hun huis het Joodse Ziekenhuis bestierde, dook nog onder met haar zus, maar ook zij werden opgepakt.

³² De gegevens zijn niet helemaal exact: de vier dochters werden wel tegelijk op de Johannes Vijghstraat opgepakt en met hen nog de genoemde Herman van Beek uit Oss. De ouders werden een kleine vijf maanden later overgebracht, hij was ziek en zij mogelijk ook. Een van de dochters was Kitty, naar wie het pleintje in de Benedenstad is genoemd. Zij en haar zussen Elly en Joke gooiden brieven uit de trein. Afdrukken en transcripties zijn te vinden in *Drie families De Wijze - documenten* op deze site. Alle zes zijn zij vermoord, evenals Herman.

Nijmegenaren die in mijn groep zaten, dat zullen er misschien 150 geweest zijn, zijn verloren gegaan in een groep van 17.000 die er zo ongeveer waren begin oktober 1942. Je verloor elkaar helemaal uit het oog.

In Westerbork aankomende zijn we ook bij de Dienststelle Lippmann & Rosenthal geweest. Zo'n zwarte lange man met laarzen aan en een ongelooflijk gemene smoel, heeft ons nog verhoord. Ik geloof dat we een paar honderd gulden bij ons hadden, dat heeft hij ons afgenomen. Ook heeft hij gevraagd wat voor bezit we hadden en dat werd genoteerd en eventueel in beslag genomen. Van een kwitantie hadden ze nooit gehoord. Ik ontkom niet aan de indruk dat ze zelf wat ingepikt hebben. Dat waren geen Joodse mensen, dat waren NSB'ers of iets dergelijks, ik weet niet precies wat voor tuig, maar dat waren de hele slechten. Dat ondervragen was één van de dingen die gebeurden in Westerbork, er werd even vastgelegd wie je was en wat je had.

In een vrij vroeg stadium heb ik in Westerbork wat gevoetbald. Echte ontspanning, met revues en dergelijke, is pas later op gang gekomen. Maar voetbal gebeurde al snel. Gezien mijn voetbaltijden bij Quick heb ik me daarvoor opgegeven, waardoor ik al in een vrij vroeg stadium voetbal heb gespeeld. Dat maakte dat je eigenlijk zo'n beetje tot de inventaris ging behoren van de Westerborkse gemeente. Het was heel gek. Op een gegeven moment waren er bij wijze van spreken zo'n 10.000 mensen, maar de Duitsers lieten bepaalde werkzaamheden, het functioneren van het kamp, over aan Joodse functionarissen. Je kunt zeggen dat Kurt Schlesinger de burgemeester van Westerbork was en dat het hoofd van de 'Ordnungsdienst' het hoofd van de politie was. De 'Fliegende Kolonne', onder leiding van Beyer, begeleidde de transporten als ze aankwamen en hielp ook met het weer in de wagons stoppen van de mensen en hun bagage, richting Auschwitz. Verder was er een 'Aussenkommando', dat was een groep mensen die buiten het kamp werkte, daar ben ik later ook bij terechtgekomen. Er was zelfs een boerderij bij, waar ook een paar Joodse mensen zaten. Je had specifiek een, zoals ze dat noemden, 'Verwaltung', een soort gemeentebestuur. Het verliep allemaal 'pünktlich' en op de Duitse manier, 'gründlich'. Deze mensen waren in wezen heer en meester, zij zorgden er voor dat alles reilde en zeilde zoals de moffen dat wilden. De Duitsers die er waren, waren er eigenlijk meer voor de bewaking. Dat waren er helemaal niet zo veel. Later zijn er van die Schalkhaarders gekomen, een paar goeden, maar de meesten waren verkeerd. Verder zat er de Ortskommandant, Gemmeker, en zijn adjudant Heuser. Er was ook een Nederlander, Van Laer, die liep altijd in een leren jas. Ik geloof dat hij chauffeur was van Gemmeker. Hij was verkeerd, maar heeft af en toe wel een paar mensen geholpen.

Toen ik in Westerbork kwam, was een zekere meneer Schol commandant.³³ Dat was een prima man, maar die hebben ze al gauw weggedaan. Toen kwam er een Duitser, Deppner,

---

³³ Jacques Schol, eigenlijk commandant van het Vluchtelingenkamp Westerbork, bleef nog tot januari 1943 in dienst. Van Laer was inderdaad een tijdlang de chauffeur van Gemmeker. Op 12 oktober 1942 werd SS-Obersturmführer Albert Gemmeker aangesteld als kampcommandant van Polizeiliches Durchgangslager Westerbork. Voorgangers voor korte tijd waren Erich Deppner en Josef Dischner.

een alcoholist. Daarna kwam korte tijd Dischner en al snel een soort Hollywood-achtige SS'er, een hele knappe man met grijze haren, Gemmeker. Je zou zeggen dat het een gentleman-inbreker was. In Westerbork kwam ook nog een Fraülein Slotke,³⁴ een ongelooflijk secreet die af en toe kwam zeggen wie er weg moesten. De hele registratie van de transporten werd keurig bijgehouden. Je kunt precies zien hoeveel mensen weggevoerd zijn.

Iedereen probeerde natuurlijk om op allerlei manieren een 'Sperre' te krijgen om zodoende aan deportatie te ontkomen. Mijn ouders en dat pleegkindje zijn vertrokken op 16 februari 1943. Ze waren niet tegen te houden. De functie van het vegen van straten en het schillen van aardappels was gemakkelijk te vervullen door andere mensen. Ik kende ook niet de instantie waar nog geprobeerd kon worden om mijn ouders in Westerbork te houden. Een zekere Heinz Todtmann³⁵ regelde de zaak. Hij had al de lijsten. Binnen het topbestuur waren er wel wekelijks besprekingen over wie er wel en wie en niet weg moesten. Maar tot die mensen hadden wij geen toegang. Ik denk niet dat specifiek rijkere mensen in Westerbork bleven en andere niet. Daarvoor gingen er veel te veel weg. Wel zijn er mensen geweest die de Duitsers wat geld gegeven hebben en was er de 'Diamantsperre', maar dat werd niet in Westerbork geregeld, maar via Amsterdam. Via de Joodse Raad werden allerlei pogingen in het werk gesteld om mensen uit Auschwitz te houden. Maar die lijsten kende ik niet, ik heb in Westerbork nooit een manier gekend om op een lijst te komen.

Deportatie van de ouders en Inge, 16 februari 1943

Mijn ouders en mijn pleegzusje heb ik op 16 februari 1943 voor het laatst gezien. Ik geloof dat ze een dag tevoren bericht hadden gekregen dat ze op transport werden gesteld, dat ging meestal zo. Een avond tevoren werd dat in de barak voorgelezen, dat wist je niet een week van tevoren. Dat was juist helemaal het verschrikkelijke. Je hoorde pas 's avonds wie zich de volgende ochtend klaar moesten maken voor transport.

Wij waren dus met z'n allen, mijn ouders, mijn pleegzusje, mijn zusje en ik. Natuurlijk hebben we ook gezegd: "Wij gaan met u mee," maar mijn ouders zeiden: "Nee, jullie moeten hier blijven." Inderdaad was de eerste opwelling: "we gaan mee". Achteraf is de beslissing om niet mee te gaan zeker van belang geweest voor het behoud van je leven. Immers, naarmate er tijd verstreek, werd de overlevingskans, ook in Auschwitz, groter. Dit mede door het feit dat men gezegd heeft: "We gaan door met vernietigen maar wat we kunnen laten werken, laten we eerst nog wel werken." Dit was met name het geval in

---

³⁴ Gertrud Slotke (6 oktober 1902) was op de eerste plaats de secretaresse bij de afdeling IV B 4 van de Sicherheitspolizei und SD in Den Haag, de Nederlandse afdeling van het Judenreferat van Adolf Eichmann, grotendeels verantwoordelijk voor de deportaties. Ze was een actief NSDAP-lid. In 1943 kreeg zij de verantwoordelijkheid over de afwikkeling van de Rückstellungen, waarbij Joden voor bepaalde tijd van transport waren vrijgesteld. In die functie bezocht zij meermaals Kamp Westerbork en het concentratiekamp Bergen-Belsen.

³⁵ De Joodse Heinz Todtmann (1908) vluchtte eind jaren-30 uit Berlijn met zijn verwanten. Hij werd in 1942 tot adjudant van de kampcommandant benoemd.

de kampen rondom Auschwitz. Het was natuurlijk een ontroerend afscheid van mijn ouders. Het is nu 42 jaar geleden, het verdriet bevriest. Mijn pleegzusje, Inge Meierhof, een heel leuk kindje, was toen een jaar of tien, twaalf. Ik heb van hen nooit meer iets gehoord.

Kitty werkt als verpleegster in het ziekenhuis

Vanaf dat moment was ik met mijn zus Kitty alleen in Westerbork. Kitty heeft in het ziekenhuis in Westerbork ongelooflijk hard gewerkt, dag en nacht. Voorlopig moest ze daar blijven, omdat er nog zoveel mensen te verplegen waren. Want allerlei soorten mensen kwamen in Westerbork. Ik heb ze uit Rotterdam zien komen, uit Amsterdam, uit de provincies. Iedereen kwam, niet alleen mensen die konden lopen, maar ook zieken, mensen die versleten waren, enzovoorts. De zieken werden dan in het ziekenhuis gestopt, waar ze werden geholpen door een aantal perfecte Joodse dokters, onder andere Elie Cohen,³⁶ die daar nog een boek over geschreven heeft. Wat geneeskundige verzorging betreft was het eigenlijk super; op zo'n aantal mensen waren uitzonderlijk veel prima medische vaklui.

In Westerbork waren de mannen- en vrouwenbarakken apart. Binnen zo'n barak was een vent aangesteld die verantwoordelijk was voor het reilen en zeilen binnen de barak, het barakhoofd. De Nederlandse Joden en de Duitse Joden waren niet gesplitst. Dat is een misverstand. De Duitse Joden zaten al voordat de oorlog begonnen was in Westerbork in kleine barakken. Zij zijn daar blijven zitten. Er zijn ook geen kleine barakken bijgebouwd voor deze 'Alte Lagerinsassen', zodat toen de deportaties begonnen, Nederlandse en Duitse Joden uit Amsterdam met duizenden bij elkaar in de barakken kwamen te liggen. Daar was geen verschil. Er was één barak speciaal voor de gedoopte Joden, ik meen dat het barak 73 was. Er waren mensen bij, ook goede vrienden van mij die niet wisten dat ze Joods waren, waarvan de ouders nooit verteld hadden dat ze Joods waren. Zij hadden al generaties een andere godsdienst. Die families werden echter ook opgehaald omdat ze Joods waren, terwijl ze het nooit hadden geweten. Dat was natuurlijk voor deze mensen een onvoorstelbare ervaring. Maar die groep lag apart. En de rest lag allemaal door elkaar in die grote barakken en vanuit die grote barakken ging je werken.

Ander werk in het kamp

Door ander werk te krijgen ben ik op een bepaald moment in een kleinere barak terechtgekomen. Zo vormde zich de sociale indeling. Later kwam ik zelfs in een betere barak, een barak met maar twee bedden boven elkaar, met maar 24 of 48 mensen. In zo'n barak zat onder andere één van de groepen jongens die voor Palestina opgeleid waren en in de Wieringermeerpolder hadden gezeten. Onder hen heb ik een groot aantal

---

³⁶ Elie Cohen (1909-1993) was arts in het Groninger dorp Aduard. Hij moest in 1941 stoppen met zijn praktijk, kwam achtereenvolgens terecht in Amersfoort en Westerbork. Op 14 september 1943 werd hij gedeporteerd naar Auschwitz en vervolgens naar Melk en Ebensee, waar hij werd bevrijd. Zijn echtgenote en zoontje werden in Auschwitz vermoord.

echte vrienden gevonden en zo ben ik uiteindelijk terechtgekomen in een groep die buiten het kamp onder andere de tramweg naar het Oranjekanaal heeft aangelegd en rioleringsbuizen vanaf het kamp heeft aangelegd. Die groep mannen bestond uit mannen van ongeveer mijn leeftijd, 20-22 jaar. Ik heb toen de kans gekregen om ordonnans te worden. Dit wilde zeggen mannetje voor de boodschappen, die berichten van de Duitse commandant doorgaf aan de Nederlandse administratie. Deze groep had een blauwe band, Robbie Engel heeft nog zo'n band. Op zich was het ordonnans zijn een heel erg geprivilegieerde functie. De leider daarvan was Kurt Jakobson, een van de meest perfecte homofielen die ik ooit heb meegemaakt, homofiel kan haast niet. Hij was nogal gesteld op jongens die er voor hem redelijk aantrekkelijk uitzagen. Op een bepaald moment kon hij weer een aantal jongens gebruiken en op de een of andere manier, omdat ik jongens kende of via de voetballerij, werd ik voorgedragen. Hij kneep je dan eens in de wang en sloeg je met de platte hand in de nek en als hij vond dat je er goed genoeg voor zijn groep uitzag, had je een betere job. Wij hadden iedere dag dienst, je moest je dan melden bij de Ortskommandantur, buiten het kamp. Daar moesten we dan wachten, dan had je 'Bereitschaft', je moest er dus zijn. In die Kommandantur zat nog een aantal Joodse mensen dat administratief werk deed. Dat was een zeer bevoorrechte groep. Daar heb ik lang bij gezeten.

In die periode had ik best wel eens de kans om te ontsnappen. Als ik weggelopen zou zijn, zou niemand me iets hebben gedaan, maar ik had natuurlijk ook nog mijn zus in het kamp. Dat is zeker een reden geweest om niet te ontvluchten. Het was immers bekend dat de Duitsers dan heel rigoureuus te werk zouden gaan, dat deden ze wel meer: zoon ontvlucht, dan vader op transport. Ik ben één keer met een stel in Assen geweest. Ik had toen best weg kunnen komen, maar de overweging om te vluchten heb ik eigenlijk nooit gehad, omdat ik wist wat voor represailles de Duitsers zouden nemen. Soms had een ontvluchting ook verregaande gevolgen voor een hele groep mensen die bepaalde werkzaamheden verrichtten: één van de groep ontvlucht, dan vijf van die groep op transport.

Revue

In Westerbork heb ik heel wonderbaarlijke dingen meegemaakt. De Duitsers hadden een Joelfeest, een soort Germaans kerstfeest, ik meen op de 19e december. Op dat 'Joelfeest' liet Gemekker de grote mensen, zoals Lages en Aus der Fünten, naar Westerbork komen om ze de Joodse Revue te laten zien. Dit was een onvoorstelbare happening voor hem, hij liet zien wat 'zijn Joden' konden. Ik heb de eerste revue meegemaakt - daar heb ik het programmaboekje nog van - maar de tweede revue niet meer. Ik herinner me die tweede revue nog goed. Ik meen dat dat was in 1943. De gasten kwamen 's avonds tegen half acht aan en de ordonnans-mensen moesten de dames uit de auto's begeleiden, als een soort reverence moesten we onze arm lenen, zodat ze daarop konden steunen. We moesten ook naar de kapper om er goed verzorgd uit te zien. Het was een hele gebeurtenis. Die kopstukken hadden bij zo'n revue het grootste plezier van hun leven.

Toen ik pas in Westerbork zat, heb ik in de kamer van de commandant, dat was toen nog Schols, naar de Engelse radio zitten luisteren, samen met een jonge man, Bob Heijmans van Amstel. Zijn vader was chirurg in Amsterdam. Die Bob was een geniale jongen, hij kon met een paperclip deuren open maken. Op de grond liggend hebben we daar naar Radio Oranje geluisterd, terwijl de moffen aan het feestvieren waren. In 1943, tijdens dat feest, kwam Oberscharführer Heuser, een SS'er bij wie ze een stuk van zijn poot af hadden geschoten, iets te kort nog naar mijn smaak, 's nachts tegen een uur of elf, half twaalf zo zat als een toeter naar de Kommandantur en zei: "Antreten" en hij liet ons, een stuk of twaalf ordonnansen in rijen van twee opstellen. "Ich werde euch mal marchieren lernen", waarop wij door de gang van dat gebouw op en neer moesten marcheren en waarbij hij dan riep: "Ihr werdet die besten Soldaten von Palestina." Dat was een ongelooflijke toestand.

Ik heb ook een keer meegedaan aan zo'n revue. Je kreeg dan een soort vrijstelling om te oefenen. Ik kon een beetje zingen. Met de hele groep moesten we de heide-scene voordragen.

"Ich liebe nur die Heide,
Auf der Heide allein kann ich glücklich sein.
Ja dass ist meine Wonne,
meine Seele erwacht,
wenn die Sonne lacht"

In dezelfde revue zong een groepje meisjes het liedje "Wenn ein Päckchen kommt", over de pakjes die in Westerbork aankwamen:

"Wenn ein Päckchen kommt,
dann freut sich gross und klein.
Wenn ein Päckchen kommt,
ist auch bei Regen Sonnenschein.
Ein Päckchen gut verschnürt,
ganz ohne Späsen,
mann kann nicht schnell genug
den Knoten lösen.
Wenn ein Päckchen kommt,
ist auch der Kranke nicht mehr krank
und er sagt zum Schluss: Besten Dank"

De opiumscene werd gespeeld door Feiner. De decors waren formidabel gemaakt, onder andere door Leo Kok.³⁷ Die Feiner had een ongelooflijke voordracht en dat lied, half gezongen en half gesproken, in die opiumscene was:

"Wenn man könnte was man heimlich wollte,
das Verbotene was man gar nicht denken sollte,
wenn man könnte was man sich erträumte"

---

³⁷ Leo Kok en Kitty, de zus van Louis trouwden op 13 september 1943 in Kamp Westerbork. De burgemeester van Beilen, Molerus, kwam om hen in de echt te verbinden.

und was man aus Angst bisher versäumte,
 vielleicht war dann das Leben erst lebenswert,
 vielleicht war dann das Tolle erstrebenswert
 Die Gedanken scheuen das Tageslicht,
 ach, ich glaube oft: Ihr kennt euch selber nicht."

Dit is gedurende enkele maanden gebracht. Zo lang de revue speelde, zat je even geborgen, ging je niet weg. Maar als het weer voorbij was, was je weer volkomen overgeleverd aan de willekeur, met name omdat ik geen 'Sperre' had. Mijn 'Sperre' toen was de revue, en ook mijn baantje als ordonnans was een heel behoorlijke 'Sperre'. Naarmate het drukker werd in het kamp, werd de behoefte aan ordonnansen groter. Bubbi Hirsch, de organisator van het Memorial in New York, was één van de eerste ordonnansen. Hij had trouwens de dubbele nationaliteit, Amerikaans en Duits, en is altijd in Westerbork gebleven. Hem kende ik en door toevallige omstandigheden zei hij: "Wir brauchen noch ein Paar Neue, komm mal mit." Toen werd ik aangenomen. Jaap Kantor, de zoon van Jetty Kantor, zat er bij, evenals Bob Heijmans van Amstel. Niet lang, hij is op de een of andere manier toch met zijn ouders doorgestuurd. Er was een jongeman bij, Robbie Engel. Kurt Bernard, zijn vader, was directeur van Hirsch, een geweldige bontzaak in Amsterdam, een hele, grote flinke vent. Alles bij elkaar waren het toch wel wat uitgezochte types. Dit baantje vervulde ik ook terwijl ik bij de revue meedeed, dat deed ik erbij. Maar op een gegeven moment ben ik door Zielke,³⁸ hij heet nu Willkie, die me tegenkwam en vond dat ik iets niet goed deed, uit die dienst getrapt en hij heeft me in de buitendienst getrapt. Hij zei: "Het is afgelopen, je moet werken," want ik deed overdag niet zo veel.

Naar de buitendienst; de *Gruppe-Bauer*

Er was één ding wat een hele foute gedachte was. Als je ervan uitging dat hard werken en veel presteren, met name lichamelijk, betekende dat je niets kon gebeuren, was het stomste wat je kon doen. Met name in Auschwitz, want des te eerder waren je krachten uitgeput. Maar in Westerbork gold dat niet zo. Ik was dus in eerste instantie door de voetballerij niet onbekend. Bovendien had ik het baantje als ordonnans, ben ik bij de 'Fürsorge' geweest en zat ik bij de revue. Ik heb dus het geluk gehad dat ik steeds bij groepen zat die niet in eerste instantie voor deportatie in aanmerking kwamen. Toen werd ik er door Zielke uitgetrapt, hij mocht mij niet of hij vond dat ik er de kantjes van afliep, en kwam terecht in de 'Gruppe-Bauer'. Bauer was een Oostenrijk-Hongaar die rentmeester was geweest op een groot landgoed in Oostenrijk-Hongarije en gewend was leiding te geven aan met name landbouwkundige werkzaamheden als pluggen steken, graven, rioleringen leggen en al dat soort dingen meer. De overplaatsing naar de 'Gruppe-Bauer' was in het begin een verschrikkelijke overgang, maar het was een groep van ongeveer dertig jongens, waar onder andere Palestina-pioniers uit de Wieringermeer bij zaten, allemaal jongens die dus helemaal voorbereid waren op het verrichten van zwaar lichamelijk werk. Dat was opnieuw een 'Sperre': de 'Gruppe-Bauer' moest een aantal

---

³⁸ Erich Zielke was chef van de buitendienst van Kamp Westerbork.

zaken doen en dat moest af. Met de 'Gruppe-Bauer' heb ik de trambaan naar het Oranjekanaal aangelegd. Daar woonde een vent, Jan Eiland, een hele goede, dicht bij het eindpunt, bij het Oranjekanaal. In het Oranjekanaal kwamen de schepen aan met de wrakstukken van neergeschoten vliegtuigen. Die werden daar opgeladen op wagentjes en naar Westerbork gebracht, waar groepen mensen de metalen moesten scheiden, dus koper en dat soort dingen. En dat werd dan weer voor de oorlogsindustrie gebruikt. Toen de spoorlijn klaar was, moesten wij voor de riolering pluggen gaan steken, ook buiten het kamp. We hadden onze eigen voorzieningen, we kookten daar wat. Het was echt een pioniersgroep, waar het, ondanks het zware lichamelijke werk, prima was vanwege de saamhorigheid en de geweldige inzet.

Die Gruppe Bauer is op 23 februari 1944 in z'n geheel gedeporteerd naar het oosten. Mijn zus Kitty zat toen nog steeds in Westerbork. Zij was inmiddels getrouwd met de tekenaar Leo Kok, de begenadigde tekenaar, die daar ook nog steeds was. Hij heeft onder andere met Jo Spier de kinderzaal in Westerbork getekend, onder andere de wandschildering 'de rattenvanger van Hamelen'. De tekeningen van Leo Kok zijn voor een groot deel uit het kamp gesmokkeld door een goede politiemann en gegeven aan de familie Verwaaijen in Nijmegen, die ze later hebben teruggegeven een mijn zus Kitty. Zij heeft ze nu nog allemaal. Leo Kok heeft onder andere nog bij de 'Fliegende Kolonne' gezeten, maar ook hij is gedeporteerd en in het concentratiekamp overleden.

Deportatie 23 februari 1944

Op 23 februari 1944 werd de 'Gruppe-Bauer' dus op transport gesteld. Ik ben nog bij de commandant geweest, maar het mocht niet baten. Ik hoorde in de vroege ochtend dat ik op transport moest, ik geloof niet eens een dag van tevoren. 's Ochtends vroeg werden wij gewekt, ik denk tegen een uur of vier, en ik geloof dat onze hele groep weggestuurd is als represaille voor het ontvluchten van één of twee mensen. Toen werd er gezegd: "Die ganze Gruppe ab".

Wij hadden geen geld, diamanten of 'Sperré', wij hadden alleen onze inzet, ons werk. Puttkammer was de 'Diamantsperré'. Je kunt dus stellen dat ik niet door mijn financiële invloed in Westerbork ben gebleven, het was meer een samenloop van omstandigheden, gelukkige omstandigheden dat ik telkens op posten zat, waardoor ik nog niet voor doorvoering in aanmerking kwam; ze hadden nog andere mensen, nog 'ander spul' dat eerst weg kon. Zo hebben de moffen erover gesproken. In de top, bij Todtmann en zijn groep, zaten de mensen die die keuze hadden te maken. Hoeveel daar beïnvloed kon worden, kan ik alleen maar vermoeden. Ik ben ervan overtuigd dat de beste vrienden van Schlesinger niet weg gingen. Zo waren er meer die aan de top zaten en invloed hadden en zeker zo lang mogelijk gespaard bleven.

In Westerbork heb ik nauwelijks met de Joodse Raad te maken gehad. Die zat er wel, maar had niet veel invloed. Van de Joodse Raad heb ik alleen maar wat maatregelen gehoord. Zo zaten ze in Nijmegen in de Gerard Noodtstraat. Ze hadden daar een keer

zitting. Daar zijn we geweest en het kan wel zijn dat ze ons toen hebben gezegd dat we in ieder geval moesten zorgen voor voorbereidingen, zoals koffers, rugzakken en dergelijke. De Joodse Raad zat ook in Westerbork, maar daar weet ik weinig van. Asscher en Cohen zijn er wel eens geweest, maar ik had de Joodse Raad niet nodig, omdat ik al werk had waardoor ik niet gedeporteerd werd. De Joodse Raad had in Westerbork waarschijnlijk zijn kantoor om de 'Weinreb-Liste', de 'Puttkammer-Liste' en dat soort dingen te begeleiden, te organiseren. Dat hadden ze waarschijnlijk in Amsterdam klaar gekregen met wat SS-bonzen, daar zal best wel eens voor betaald zijn hoor, en die groepen werden dan waarschijnlijk in Westerbork nog besproken met 'die Verwaltung'. Ik heb daar nooit iets mee van doen gehad, want ik was volbloed Joods en we zaten op geen enkele lijst. Het enige waar ik bij ben geweest was de voetballeerij, de ordonnanslijst, bij de revue en bij de 'Gruppe-Bauer'.

Eén van de dingen die mij altijd bijgebleven is. Wij zaten in die wagon, waar een ton in stond om je behoefte in te doen. Er was voor ons vrij veel ruimte. Het voorrecht dat wij als de 'Gruppe-Bauer' hadden, was dat wij maar met vijftig personen in een wagon zaten, in plaats van met 120. Dat was een groot privilege, dat wij kregen omdat wij in Westerbork zo hard gewerkt hadden. Op een gegeven moment vertrekt die trein en je probeert nog door die luiken naar buiten te kijken en je ziet dan nog een hoop mensen. Omdat je als groep bij elkaar bent in die wagon, heb je toch nog wel goede moed, omdat je denkt "We zijn nog allemaal bij elkaar. We redden het wel. Als ze ons laten werken, daar zijn we niet bang voor." We waren in een uitstekende conditie, goed gevoed. We dachten echt dat we naar een werkkamp zouden gaan, zondermeer. Er is nooit een moment in ons opgekomen, met alle angst die je hebt voor het vreemde, voor het onheilspellende, dat je zei: "Ik kom daar aan, ik kan mijn kleren uitdoen, ze stoppen me in een gaskamer en ik word verbrand." Het was anders toen ik er was en de ovens gezien had. Voordat ik vertrok, heb ik nog afscheid kunnen nemen van mijn zus Kitty. Meestal was het vertrek op de Boulevard des Misères niet toegankelijk voor de mensen. De mensen die in aanmerking kwamen voor zo'n transport waren daar, maar niet iedereen kon zo maar afscheid nemen van zijn vrienden of familieleden. Dat was afgezet en daar stond dan onder andere Gemmeker. Toen ik bij de 'Fürsorge' zat of als ordonnans, was ik daar, met een blauw bandje om. Maar de rest kon er niet komen. Kitty kon er wel komen, als verpleegster. Ik heb haar ook nog gezien en afscheid van haar genomen. Van Leo Kok ook, want hij zat bij de 'Fliegende Kolonne'.

In Westerbork heb ik dus meegedaan aan de revuevoorstellingen. Daar is later nog over geschreven dat de ene helft het verfoeide en de andere helft het bij wijze van spreken aanbad. Ik denk niet dat het zo scherp lag. Ik kan me voorstellen dat een aantal mensen zo diep in de ellende zat, dat ze zeiden: "Hoe kunnen ze dat nu in Godsnaam doen?" Kijk, als je hoop hebt dat je het overleeft en het uiteindelijk toch wel goed zal komen, dan is je instelling misschien toch iets anders dan wanneer je denkt dat het afgelopen is en de moed opgeeft. Het was eigenlijk één grote hersenspoeling. Je kunt natuurlijk ook zeggen dat je wat ontspanning gaf aan mensen die in de ellende zaten. In Auschwitz, in het kamp Monowitz was een groep die theater gemaakt heeft voor de gevangenen die daar zaten, om zichzelf en anderen op de been te houden. De zigeuner Jakub die af en toe voor zieke

mensen viool speelde in het kamp, in Monowitz. In het vrouwenkamp was ook een vrouwenorkest. Ik denk niet dat die mensen dan te veroordelen zijn, omdat ze spelen. Ik heb ook gevoetbald en eigenlijk heeft het voetballen mij een stuk hulp gegeven om te overleven. Dat is eigenlijk precies hetzelfde als het maken van muziek. Je bent met zo'n 10.000 mensen in het kamp Monowitz en dan zijn er 22 die voetballen. Dan kun je zeggen "Hoe is het toch in Godsnaam mogelijk dat zij voetballen?" Voor mij was dat een overlevingskans; ik heb er al mijn best voor gedaan om te kunnen voetballen, om bij die groep te horen. Toen ik hoorde dat er gevoetbald werd, ben ik naar de Lagerälteste geweest, maar die gaf me een trap onder mijn kont. Ik heb het drie keer geprobeerd. Toen heeft een vent, Buchholz, die ook in de groep zat waarin ik werkte, er voor gezorgd dat ik mee kon spelen. Ik heb meegespeeld en toen wonnen we met 3-2, de Joden tegen de criminelen. Ik maakte twee goals en toen kreeg ik ander, beter werk. Je kunt dan wel zeggen dat ik dat niet had moeten doen maar die mening deel ik niet. Het is iets anders, wanneer je tegen je medemensen schofterig tekeer gaat. Dat gebeurde ook. Maar ik heb de voetballerij nooit gezien als een belediging voor de mensen die het niet konden of die nog erger geleden hebben dan ik.

Op 23 maart 1944 is dus de hele 'Gruppe-Bauer' naar Auschwitz getransporteerd. We wisten helemaal niet wat ons allemaal te wachten stond. Ik herinner me dat er één wagon meeding met brood, vleeswaren en dergelijke voor onderweg. Die wagon hebben ze in Breslau afgehaakt, gestolen. Een van de wonderbaarlijkste dingen was dat die begeleidende SS-soldaten of wat het ook voor mensen geweest mogen zijn, privé aan het stelen waren. De trein stopte eerst in Nederland, in Assen. Daar gebeurde niets. Vlak achter de grens stopte de train weer. Toen kwam er zo'n mof binnen, die zei: "Uhren". We moesten allemaal onze horloges inleveren. Het kon best gebeuren dat bij de derde stop er weer iemand kwam om de horloges in te pikken. Dan zei je: "Es tut mit leid, aber Ihr Kollega war schon vorher hier." Hetzelfde gold voor "Füllfederhälter", vulpennen, portemonnees, werkelijk alles namen ze in, privé. Twee keer kwamen ze om hetzelfde vragen. Er was dus bijna geen kans dat er ook maar iets van waarde in Auschwitz aankwam, van onze groep was het tenminste al op.

Wagon met psychiatrische patiënten; aankomst in Auschwitz

In ons transport hadden we ook een wagon krankzinnige mensen uit een inrichting, ik geloof uit Apeldoorn.³⁹ Het waren zo'n 200 mensen. Die hebben ze niets gegeven

---

³⁹ Zij kwamen niet uit Apeldoorn. Patiënten en medewerkers van Apeldoorns Bos waren al in januari 1943 gedeporteerd. Hier ging het grotendeels om patiënten van de psychiatrische instelling bij Eindhoven, het Rijks Krankzinnigen Gesticht te Woensel. Zij waren daar op 14 maart 1944 opgepakt door de Sicherheitsdienst. De SD'ers hielden het verplegend personeel onder schot en dwongen hen de joodse patiënten aan te wijzen. De 24 patiënten werden verzameld en naar een gereedstaande overvalwagen gebracht. Bij het transport van 23 maart waren ook enkele patiënten van een inrichting in Vught. Harry van Geuns en Louis werden benoemd tot *Wagonleiter*. In de trein bevonden zich 599 gedeporteerden in 20 wagons. Danuta Chech, *Kalendarium* schrijft over de aankomst in Auschwitz op 25 maart 1944: "599 Joden uit Westerbork

onderweg. De wagon hebben ze dichtgelaten tot Auschwitz. Je hoorde ze gillen en krijsen, dat was iets ontzettends. 's Nachts als de trein stil stond, hoorde je die mensen ongelooflijk gillen. We stonden zeker stil in Berlijn-Spandau. Dat vergeet ik niet, want dat hoorde ik iemand roepen. Toen zijn wo verder omlaag gegaan naar Breslau, waar die wagon met brood werd losgekoppeld, en van daaruit naar Katowice. Onderweg hebben we een paar keer iets te eten gekregen, maar we hadden natuurlijk brood bij ons.

Over de reis hebben we een dag of drie gedaan. De stemming in onze wagon was helemaal niet zo slecht, je was bij elkaar en we hadden brood en spullen meegenomen, zodat we geen honger hadden. Iedereen wist wel dat het iets zeer onheilspellends was, maar niemand gaf de moed op. Het echte onheilspellende werd pas realiteit toen we in Birkenau aankwamen, precies bij de oven die je altijd weer ziet afgebeeld, en daar op een perron met een paar spoorlijnen werden uitgeladen. We hebben ons moeten opstellen. Daar stonden enkele Duitse SS'ers en een aantal Duitse gevangenen, in concentratiekampkleding, die datgene wat we hadden nog afnamen. Alles wat je meegenomen had, werd meteen afgepakt.

Mijn ouders waren al een jaar weg. Dat heeft me wel aan het denken gezet, maar als je twintig jaar bent, denk je niet aan de dood, wel aan erge dingen, maar niet aan de dood. Ondanks alle ellende, ondanks al het verschrikkelijke dat je hoorde, dacht je toch: "Ja, maar dat kan mij niet gebeuren." Het is te vergelijken met de soldaat aan het front, die denkt dat het wel erg zal zijn, maar niet dat hij doodgeschoten zal worden.

Toen we in Birkenau aankwamen begonnen we er wel aan te denken dat hier iets zeer lugubers gebeurde. We zagen alleen in de verte die toren. We hebben nog een eind moeten lopen, van de spoorweg daar naartoe. De wagon met krankzinnige mensen werd losgekoppeld en die lui werden, ze waren helemaal vuil en besmeurd, een onvoorstelbaar gezicht, in dekens gewikkeld en op een vrachtauto geflikkerd. Dit gebeurde zonder pardon, alsof je zakken meel op een vrachtauto gooit. Toen dachten we al: "Verdomme, wat is hier aan de hand!" Wij, de 'Gruppe-Bauer' stonden bij elkaar en er liepen wat SS'ers rond. Je werd doodsbang als je ze alleen al zag, zulke gemeneriken. En de begeleidende lui, ik weet niet of het SS'ers waren, maar ook Feldgendarmen, gaven dan het transport over aan het comité van ontvangst. Wij waren een klein transport, ongeveer vijfhonderd mensen. We werden naar een grote ruimte gebracht, een ontvangstlokaal. En daar stonden we maar, terwijl die vervuilde lui op de grond lagen of kropen. Toen kwam er weer een S.S.-er, die een lijst met de namen bij zich had. Appèl, de Duitsers blijven tellen en nummers afroepen. Het gekke was, dat die krankzinnige mensen ook op die lijst

---

- 387 mannen, 169 vrouwen en 43 kinderen arriveren in een RSHA-transport uit Nederland. Na de selectie worden 304 mannen aan wie de nummers 175323-175626 worden gegeven en 56 vrouwen aan wie de nummers 76076-76131 worden gegeven, toegelaten tot het kamp. De andere 490 mensen worden vermoord in de gaskamers." Louis kreeg nummer 175564, Harry van Geuns 175365, hij werkte als kok. Ook Fritz Langstadt uit Nijmegen werd met deze trein overgebracht en kreeg het nummer 175423 op zijn arm getatoeëerd. Louis, Harry en Fritz zouden alle drie terugkeren naar Nijmegen.

stonden, maar die reageerden niet. Het was iets lugubers. Ze schreeuwden er tussendoor of maakten idiote gebaren. Die stomme moffen wisten helemaal niet dat dit krankzinnigen waren. Dus begonnen ze zo'n vent af te snauwen. Het was natuurlijk volk van het laagste I.Q. dat de moffen konden vinden en die ze hier bij gestopt hadden, onnozele, stupide kerels. Ik zie die vent nog die krankzinnige mensen afsnauwen en die krankzinnige mensen begonnen dan nog harder te lachen. Het was zo iets lugubers, dat kun je je nauwelijks voorstellen. Op een gegeven ogenblik had hij de hele lijst doorgewerkt en toen moesten wij allemaal naar een soort deur. Rechts zag je de ovens! De vrouwen en oudere mannen gingen naar rechts. Wij riepen: "Ich möchte arbeiten. Ich kann auch arbeiten, ich binn noch jung." Los van of ze mijn verzoek wel of niet hebben ingewilligd, onze groep jonge mensen ging helemaal linksaf. We gingen in elk geval niet naar de kant waar ik de ovens gezien heb. We zijn toen met de hele groep naar het oude Lager, naar Auschwitz, gebracht, het oude garnizoen, de barakken. Ik vergeet het nooit, het was ongeveer avond en het sneeuwde. We stonden voor zo'n oud gebouw op de straat. Het was tegen een uur of zes, zeven, het was donker en koud. Op een gegeven moment zeiden ze: "Alle kieren uit". Ik dacht "Ausziehen, dat zal wel binnen moeten gebeuren," maar nee hoor, op straat. We stonden toen allemaal naakt in die sneeuw. Ik herinner me dat ik een nappa groene rijbroek had. Die had ik me door vrienden laten sturen, zodat ik het tenminste 's winters lekker warm had. Ik dacht: "Er kan gebeuren wat er gebeuren moet, maar deze broek krijgen jullie niet." Ik heb hem in tien repen gescheurd. Want ik gunde ze die broek niet. We stonden daar dus naakt in de sneeuw en na een uur of zo, ze hadden helemaal geen haast, kwamen we in een overdekte ruimte met wat ronde wastafels met kranen en aan de kanten van het gebouw waren raampjes waar allerlei gevangenen in hun gevangenenkledij stonden te kijken naar die overdekte binnenruimte waar wij naakt stonden. Daar werden opeens alle lichaamsharen eraf getrokken met een niet al te scherp gilettesmesje. En het gekke was, dat er bij ons een vent was, een kapper, die nog zeep en een scheermesje in z'n handen had weten mee te nemen. Voordat de Duitsers ons kwamen bewerken, hebben we onze piemel een beetje ingezeept en hebben we het zelf een beetje voorbewerkt. Want die rotzakken trokken het er met een bot scheermesje tot bloedens toe af. Daarna, toen met een niet al te scherpe tondeuse ook alle haren waren verwijderd, stond je daar. Je werd dan ingewreven met een jutezak met lysol. Dat trek als de pest, je verrekte van de pijn. Daarvoor hadden we allemaal ons nummer ingetatoeëerd gekregen. Ik had nummer 175564. Dat gebeurde ook door een paar van die gevangenen, met een soort kroontjespen die nogal hardhandig in de arm werd geprikt. Daarna liepen we naakt, zonder haar en ontsmet, naar een andere grote overdekte ruimte, waar metershoge bergen gevangenskleren lagen, met petten, klompschoenen met een sport flanelen sok. In een razend tempo moesten we daar doorheen, iedereen moest snel wat grijpen, een broek en een bijna kartonnen flanelen onderbroek en een flanelen hemd. Een pet, of die paste of niet verdomde niet, snel er doorheen. Schoenen lagen op een berg waar wel duizenden dingen lagen, dus je moest goed uitkijken dat je wel een linker- en een rechterschoen bemachtigde. Toen zijn we met een stel terechtgekomen in barak 12 of

13, dat weet ik niet meer precies.⁴⁰ Dat was de meest beruchte barak, want daar zijn de executies geweest en dat was de barak naast de barak waar de experimenten op vrouwen werden uitgevoerd. Ik heb de vrouwen voor de ramen gezien, verder niet. En het was een ommuurde binnenplaats. Boven op een zolder, in een soort bunker zijn we neergelegd, een paar dagen. Je kreeg wat brood en een beetje slappe koffie. Bij ons was de nu professor zijnde dr. Mossel. Er waren veel mensen ziek, mede ook door dat buiten naakt in de sneeuw staan. Die dokter Mossel kon dan, liggend boven op zo'n vent, horen of iemand longontsteking had. We zijn hier ongeveer drie dagen geweest. We lagen boven en er waren brede trappen naar beneden, naar de binnenplaats. Daar werden we geteld, waarna we weer naar boven moesten. Die lui hadden honden bij zich, getrainde honden, en hun allergrootste plezier was te wedden welke hond het eerst een vent achter in zijn dij zou hebben gebeten als we weer neer boven moesten. Daar wedden ze gewoon om, verschrikkelijk. Je hoorde dan: "Auf, auf" en even later "Ja, meine", die had dan gewonnen. Mij hebben ze nooit te pakken gekregen, want ik was nogal rap ter been.

Beneden in de souterrains zagen we mensen liggen, do Poolse partizanen. Zij lagen in ruimtes waar ze niet konden staan. Die mensen hebben ze tegen de muur gezet en geëxecuteerd. Ik heb dat niet gezien.

Ik had kennelijk iets niet goed gedaan en werd gestraft. Ik kreeg stokslagen. Ik werd naar een soort folterkamer gebracht, waar een sport toestel stond, zeg maar een bank, die helemaal kon worden gesteld. Je kwam dan net niet met de benen op de grond, je lag daar zo gespannen mogelijk, on werd bewerkt met een zweep en een stok. De vent die dat deed, een hele grote, brede man, heette Jakobi. Dat is één van de trainers geweest van Max Schmeling, de bokser, zo zei men. Hij was ook een gevangene. Ik heb niet zo veel slagen gekregen, drie of vier.

Na een dag of drie, vier is bij ons bloed afgetapt. Dat was een van de wonderbaarlijkste dingen. Ze hadden bloed nodig voor het Oostfront. Iedereen moest een halve liter bloed geven. Dat mocht dan wel Joods bloed zijn, dat hinderde niet. Daarna kregen we als compensatie een liter melk, dat was heel bijzonder, en een dag hebben ze ons laten liggen. We lagen gewoon als vee boven in zo'n kale betonnen ruimte. Je had geen bed of wat dan ook.

Daarna ben ik nog een keer naar een andere barak gegaan om dekens of iets dergelijks te halen. Toen ben ik terechtgekomen bij een Nederlander, Leen Sanders. Een Rotterdammer, bokskampioen van Nederland, een onvoorstelbaar mieterse man. Hij heeft voor eten en een aantal andere dingen gezorgd, hij heeft verschrikkelijk veel gedaan.

---

⁴⁰ Waarschijnlijk zal het dan gaan om Block 12 in het Stammlager Auschwitz I waar Louis op dat moment was. In Block 10 werden de medische experimenten uitgevoerd onder leiding van Mengele. In Block 11 werden vrouwen en mannen ingesloten en voortdurend gemarteld. Tussen Block 10 en 11 werden duizenden gevangenen tegen een muur, de beruchte *Schwarzen Wand*, geëxecuteerd; anderen werden er opgehangen.

Monowitz

Toen wij daar een tijdje waren, ik weet niet eens hoe lang, werden wij met vrachtauto's naar Monowitz gebracht, waar we moesten werken. Van onze groep was toen niets meer over. Bij mij waren er nog naar een paar, onder andere Walter Sanders,⁴¹ een achterachterneef van me, die nu nog in Lobberich, vlak over de grens bij Kaldenkirchen, woont. In Monowitz ben ik terechtgekomen in een heel zwaar commando. Je werd in barakken ingedeeld. Je moest daar de bedden opmaken en die bedden werden iedere ochtend gecontroleerd door een SS'er. Er werd dan langs de bedden gekeken of het allemaal één rechte lijn was. Als dat niet het geval was, werd het foute bed er uit gehaald en als je dan terug kwam van je werk, kreeg je een aantal stokslagen, wat er niet om loog. Dat was iets verschrikkelijks. We gingen 's morgens om vier uur weg, ingedeeld bij een groep. De Kapo heette Xandel, een klein Oostenrijks mannetje. Bij mij in het commando zat Benno Klein, een Pool die in België woonde. Hij was 'Schreiber' van het commando, administrateur. Die deed dan geen flikker, maar het was het beste baantje dat er was. Onder de tonen van muziek marcheerden we het kamp uit. Om vier uur 's morgens kwamen we in de fabriek, de IG-Farben-Auschwitz. Die fabriek was 10 vierkante kilometer groot, 5 bij 2.⁴² Daar ben ik eerst tewerkgesteld bij een groep die fundamenten moest graven, waarin het beton moest worden gestort. Er moesten ook wagons met cementzakken worden gelost. Dat waren Russische wagons, die zijn drie, vier keer zo groot als die bij ons. Je moest dan van 's morgens vroeg tot 's avonds laat zakken cement sjouwen. Dat was in maart en af en toe was er zo'n beetje een vals zonnetje. Er waren allerlei verschillende mensen bij, zoals studenten die dat werk niet konden doen en na de tiende keer in elkaar zakten. De moffen sloegen dan net zo lang tot ze weer opstonden. Ze sloegen tot bloedens toe, tot ze bijna dood waren. Dan lieten ze ze liggen. Dat was iets verschrikkelijks. Toen het cement gelost was, hebben we staan graven. Daar was een Duitse uitvoerder bij. Die was nog slechter dan een SS'er, een mager secreet, zó slecht, zó gemeen.

De dag toen wij in dat kamp aankwamen, zagen we mensen met kruiwagens door losse sintels sjouwen. Dat was godsgruwelijk zwaar. Zo langzamerhand besepte je dat het daar verschrikkelijk was en kwam je er achter dat hard werken een snellere dood betekende. Je probeerde dus als je diep moest graven er voor te zorgen dat je zo diep mogelijk kwam

---

⁴¹ Leen Sanders uit Rotterdam (geb. 11 juni 1908 - 8 april 1992) was een Nederlands bokser. Hij was van 1929 tot 1930 Nederlands kampioen bij de profs in de lichtgewichtklasse en van 1935 tot 1940 in het middengewicht, en overleefde de Holocaust. Walter Sanders – volgens ons geen familie van Leen – was verwante van Louis de Wijze via hun beider moeders. In het verslag staat dat het plaatsje Lobricht heet, maar het gaat hier om Lobberich. Walter had matriculenummer 175530. Hij woonde in Arnhem.

⁴² Op het hoogtepunt werkten er zo'n 83.000 mensen onder dwang aan de bouw van deze fabriek bij Monowitz, waar onder meer synthetische olie en rubber zouden worden geproduceerd. De gemiddelde levensverwachting voor een dwangarbeider bij IG Farben was drie tot vier maanden. Op het gifgas Zyklon B, aanvankelijk door IG-Farben geproduceerd, behield het bedrijf het patent, maar het werd geproduceerd door Degesch (Deutsche Gesellschaft für Schädlingbekämpfung). Rechtsopvolgers van IG-Farben zijn o.a. Agfa, BASF, Bayer en Hoechst.

en dan niets meer te doen. "Mit den Augen sollst du arbeiten," zeiden ze dan. Als je eenmaal op diepte zat, keek je voortdurend of er iemand aankwam en dan deed je weer iets, niet eerder.

In Monowitz was ook een voetbalveld. Dus ik probeerde te voetballen. En op een gegeven moment lukte dat ook. Door de voetballerij - ik voetbalde daar met een jonge man, Bobbie Prijs,⁴³ een begenadigd voetballer van ZFC-Zaandam, toen nog bijna eerste klasse - werd het allemaal wat draaglijker. De SS'ers zaten er altijd bij en die sloten dan weddenschappen af of de criminelen zouden winnen of verliezen.⁴⁴

In het kamp had iedereen een gekleurde driehoek. Wij hadden de Davidster, rood en geel. De groenen waren de beroepsmisdadigers, het scheelde ook nog of het puntje naar boven of naar beneden stond. De zwarten waren de saboteurs, de paarsen waren de bijbelvorsers, de rozen waren de homoseksuelen, die ze 'hundertfünfundsiebzigler' noemden, omdat paragraaf 175 van het 'Bürgerliche Gesetzbuch' gaat over homoseksualiteit.

Op zondag werd er in het kamp niet gewerkt, maar er werd wel gevoetbald. Dus dacht ik: "daar moet ik bij zien te komen". Via een vent uit mijn barak die mij een beetje hielp ben ik bij de Lagerälteste gekomen, een kerel als een filmster, Hans Albers-type. Zijn kleding was door een kleermaker gemaakt, die zag eruit als een sjeik met zijn gevangeniskleding, zo sjiek. Hij deed ook niets, maar hij had zo zijn vrienden die invloed hadden. Zo was de binnenkomende transporten, de Ripo noemden ze die, dik miljonair van alles wat hij pikte. Ik ben toen toch in een ander commando terecht gekomen en moest werken in een grote carbidfabriek, schoonmaken. Ook heb ik tijdelijk gewerkt op een montage, een meter of 25 hoog op een T-balk. Dan zei zo'n mof, Wraneck heette die vent, "Waarom spring je er toch niet af?" Die Wraneck was een Volksduitser uit de buurt van Katowitz, die ook in Nederland geweest was en zei: "Getverdamme, Holländer". Door de voetballerij ben ik in dat commando terecht gekomen en was het werk wat gemakkelijker. In Monowitz heb ik drie keer bombardementen meegemaakt. Een verhaal op zich, maar die hebben we ook overleefd.

---

⁴³ Bobbie Prijs (Amsterdam, 26 maart 1917) voetbalde bij het Zaandamse ZFC. Hij speelde in het kampioensteam van 10 mei 1941 en keerde er na de oorlog terug.

⁴⁴ Louis maakte in zijn debuutwedstrijd twee doelpunten tegen een elftal van de 'rode driehoeken', dat waren de politieke gevangenen: onder meer communisten en andere binnenlandse tegenstanders van de nazi's, vrijmetselaars en buitenlandse politieke gevangenen en verzetsstrijders. Bobbie Prijs nog maakte het eerste 'Joodse' doelpunt. Het Joodse elftal won met 3-2. Zie: Kees van Cadzand, o.c., p.40.

Vertrek uit KL Auschwitz en de dodenmarsen vanaf 18 januari 1945

Tot 18 januari 1945 zijn we in Monowitz gebleven, de dag van de Russische doorbraak bij Baranov aan de Weichsel.⁴⁵ Daardoor raakten de moffen een beetje van streek en hebben ze het hele kamp geëvacueerd, het waren er wel 10.000 in het Lager-Monowitz. Het gekke was, dat we in ons Lager een 'Puff', een bordeel hadden. Die vrouwen hadden nauwelijks kleding, dus die zijn in een soort peignoir opgetrommeld. We hebben toen een paar dagen gelopen, met nauwelijks wat te eten. Twee dagen en twee nachten hebben we gelopen, met een paar kleine tussenpozen om te rusten. Terwijl we daar zo liepen, kwam er ook een hoop van die moffen die vluchtten. Daar waren onder andere de 'Ukrainische' troepen bij, de Russen die bij de Duitsers waren. Die liepen nog harder dan de Duitsers. We zijn terechtgekomen in kamp Gleiwitz, maar in dat kamp was geen plaats. Dus we kwamen daar met duizenden mensen aan en het vroom denk ik 15-20 graden, maar we konden daar niet binnen, het zat er vol. Ik heb met een stel gevochten om 's nachts in een gangetje te kunnen komen om te slapen tegen de muur. De volgenden ochtend waren tientallen mensen doodgevroren. In Gleiwitz zijn we dus niet lang geweest. 's Middags kwam er bericht dat we verder gingen. Toen zijn we in open wagons, per wagon zo'n 130 man en vier SS'ers, naar Buchenwald gebracht. We hadden nauwelijks wat te vreten, zaten in de sneeuw, je kon niet pissen en niet kakken, dat moest je in pannetjes doorgeven naar de buitenste. Te drinken hadden we niets, maar we hadden een pannetje aan een touwtje hangen en als de trein reed kwam dat vol met sneeuw en kolengruis. In een plaats in Tsjecho-Slowakije, Olomuc, riepen ze "brood halen". We zijn toen met een stel mensen opgemarcheerd naar het perron van dat plaatsje en toen stond ik voor een berg pakketten. Het enige wapen dat je als gevangene altijd bij je had was een lepel en een kant van die lepel had je op stenen geslepen tot mes. Toen heb ik met dat mes in die pakjes gesneden die vol zaten met levensmiddelen. Ik heb mijn broeken toen volgestopt met smeerkaas, suikerklontjes en nog wat. Ik was dus voorlopig weer eventjes gered.

Ik herinner me dat we met die trein door Tsjecho-Slowakije reden en daar stonden mensen op bruggen waar de trein onderdoor reed en die gooiden brood en appels in die wagons. Die Tsjechen waren geweldig. In ons transport zat een jongetje van twaalf jaar, Pischta. Dat was een Hongaars jongetje. Hij was eigenlijk onze mascotte. Hij was meegekomen met de grote Hongaarse transporten waar Eichmann nog voor gezorgd had, op het eind. Iedereen was gek op dat jongetje. Ze hebben hem doodgeschoten. Je hebt van die remwagentjes bij die wagons, daar zat een vent met een geweer. Dat jongetje wou er waarschijnlijk uit om te gaan poepen. Die vent schoot hem gewoon dood. Ik heb hem gezien met een schot in zijn borst, in zijn hartstreek, onvoorstelbaar.

---

⁴⁵ Zie voor de Duitse ontruiming van KL Auschwitz en de kampen eromheen ook: Rapport Rode Kruis VI, ook op deze site. Het verslag over deze periode is in het al genoemde boek van Van Cadzand uitgebreider dan in dit interview. Waar Louis in dit interview spreekt over de 'Russen', bedoelt hij uiteraard het Rode Leger, het leger van de hele Sovjet-Unie. Dit leger vormde een bruggenhoofd bij Baranov in juli 1944, in januari 1945 volgde een beslissende doorbraak daar.

Alles wat dood en ziek was, werd uit de wagons gekieperd. Daardoor kregen we weer wat meer ruimte. Wat moest je anders? Anders stond je op de lijken! Je hebt er geen idee van wat een mens allemaal kan doen. Er zaten dus gedurende de hele reis vier SS'ers bij ons in de wagon. Zij hadden wel wat te eten, maar zij hadden het ook niet leuk, hoor. Na een langer reis zijn we aangekomen in Buchenwald en daar stond 'Arbeit macht frei'. Daar hebben ze ons als konijnen in een hok opgestapeld, in stapelbedden. Werkelijk onvoorstelbaar. En 's nachts moesten we er uit, weer tellen! De mensen die het sterkst waren, moreel onverwoestbaar, waren de Jehova's getuigen. Die stonden de moffen gewoon uit te lachen. Op die mensen hadden ze helemaal geen vat, die mensen waren zo standvastig.

In Auschwitz heb ik in het begin gewassen voor de Pools gevangenen. Zij zaten wat dichterbij en kregen nogal eens pakjes. Ik moest dan hun kleding wassen in ruil voor een stuk brood, 'chleb', of een liter soep, je moest elke overlevingskans aangrijpen. In het kamp heersten verschrikkelijke ziektes, infectieziektes. Er waren wel goede dokters maar die mensen hadden niets. Op een gegeven ogenblik had ik ook een infectieziekte en toen hebben ze me in het ziekenhuis, het 'Revier', gebracht. Daar lag je met z'n tweeën in een bed van een meter breed tegen elkaar te etteren. 's Nachts kwamen ze met een platte wagen op twee wielen de lijken ophalen. Dus ik dacht: "Als ik hier lang blijf liggen, is het gebeurd." Dus ik ben er zelf uitgegaan. Er waren er ook die die moed net niet konden opbrengen en die gingen dood. Er gingen er ook wel wat aan de elektrische stroom, die de moed opgaven. Dat deden ze vrijwillig. Je moest minstens 39 graden koorts hebben om in dat 'Krankenrevier' opgenomen te worden. Voor die tijd werd je niet als ziek beschouwd, ook al etterden je poten eraf.

Dat was dus in Monowitz. We werden er 's nachts uitgeroepen. Er was namelijk ergens geteld en er ontbrak iemand, een jongetje van een jaar of 17, 18, het vriendje van een of andere 'Barackälteste'. Je kon toen de hele nacht staan, totdat ze die jongen gevonden hadden. Maar de volgende dag moest je wel weer werken. Het angstigste moment in mijn leven heb ik meegemaakt in Monowitz. Daar werden regelmatig mensen opgehangen, omdat ze een vluchtpoging hadden ondernomen of iets anders wat de Duitsers niet zinde. Zo'n terechtstelling werd altijd met een zekere plechtigheid omgeven. De hele gemeente werd dan op een 'Appellplatz', een grijs sintelachtig stuk land ter grootte van een voetbalveld, opgesteld. Daar stonden we dan en we moesten allemaal één kant opkijken en daar stonden een paar galgen opgesteld met daarop de mensen die terechtgesteld zouden worden met een touw om hun nek. Dan kwam er een SS'er, die voorlas dat die persoon in naam van de Führer werd terechtgesteld omdat hij tegen de wetten van de Führer van het grote Germaanse Rijk had gezondigd. Na het voorlezen gaf hij bevel tot terechtstelling en dan kwamen de beulen en die deden hun werk. Ik heb er een zien ophangen die te groot was. Die is gestikt, iets verschrikkelijks, het werkte niet goed. In totaal heb ik een stuk of tien terechtstellingen gezien.

Op een bepaald moment was één van de veroordeelden ontvlucht, die was hem juist op tijd gesmeerd. Wat deden de heren dan? Ze hadden een heel gemakkelijke oplossing. Uit de tienduizenden aanwezigen namen ze gewoon een ander. Dan sta je daar in rijen van

100 of 200 en dan komen ze langs. Je weet dan niet hoe je moet kijken, dat is iets onvoorstelbaars. Dat is het moment in mijn leven geweest waarop ik dacht: "Nu, dat was het dan. Nu is het gebeurd." Ze liepen me voorbij, maar ze pakten een vent, die werd opgehangen. Die man ging natuurlijk enorm tekeer, want hij had zelfs het risico van een vlucht niet genomen. Het is iets onvoorstelbaars.

Er zijn wel degelijk momenten geweest, dat de gevangenen dachten dat het niet langer meer ging en in verzet kwamen. Dat is zeker in Auschwitz gebeurd, maar ik heb het nooit meegemaakt. Ik heb ook nooit overwogen om er tegenin te gaan, maar ik heb natuurlijk wel overwogen: "Kom ik er een keer uit? Kan ik een keer ontsnappen?" Ik heb nooit de courage gehad om in verzet te komen, dat komt ook doordat ik voor mezelf altijd gedacht heb dat ik er uit zou komen.

Een wonderbaarlijke zaak in dat kamp Monowitz was dat ik door het voetballen lichter werk had gekregen, ik moest fabrieken aanvegen. Ik werkte in de carbidfabriek. Dat was een bijzonder gevaarlijk zaak, met een bepaalde vochtigheidsgraad. Als je toevallig een spijker onder je schoen had en er vonken kwamen, knalde de hele boel. Er gingen ook wel eens mensen dood, maar de werkgever, Franek⁴⁶ - die mensen hadden ook niet zo veel te eten - had een klein houten keetje op het terrein, waarschijnlijk voor het materiaal. Hij zei: "Ik wil konijnen gaan houden." Ik zei: "Ik heb vroeger altijd konijnen gehouden, dat is geen probleem." Ik moest voor zijn konijnen zorgen. Dat was natuurlijk een enorm leuke job. Franek bracht voer voor zijn konijnen, 'Pellkartoffeln'. De konijnen kregen van mij dan de schil en de aardappel at ik op.

Bij onze groep zat een Duitse ingenieur, Hinder. Die kwam uit Keulen. Ik herinner me, dat we even keer een stoep moesten schoonmaken, zodat hij over een schone stoep kon lopen. Die Hinder was zo gemeen en liederlijk tegen mensen. Na de oorlog heb ik ham nog wel eens gezocht in een boek van Keulen. Ik had hem persoonlijk nog weleens een keer willen opzoeken. In Auschwitz werd ook nog veel gesaboteerd. Vóór die carbidfabriek was een installatie waar wagons met het basismateriaal voor de fabricage van carbid kwamen. Het is verschillende keren gebeurd dat hier de zaak dagen vast zat doordat er sabotage, was gepleegd.

In dat kamp ben ik ook nog een jongen uit Nijmegen tegengekomen, Melchior de Groot, de zoon van een banketbakker uit Nijmegen. Hij werkte dan als vrijwilliger bij de moffen. Hij was wel aardig voor mij, maar hij was daar toch wel op een geweldige manier aan het collaboreren. Of hij daartoe gedwongen was of niet, dat weet ik niet. In dat kamp werkten ook Oekraïners. Er werkten 30.000 mensen, waaronder vijfhonderd Engelse krijgsgevangenen. De moffen waren zo gemeen. De Stalag hebben ze vlak naast de carbidfabriek gebouwd. Toen die fabriek eens werd gebombardeerd, zijn ook die Engelsen getroffen. Ik had onder hen twee geweldige vrienden, Robert Wiggington, een schilder uit Londen, en Jimmy Robertson, die is gedood bij dat bombardement. Die zag ik

---

⁴⁶ In het verslag staat de naam Wraneck, maar wij vermoeden dat het hier gaat om de voorman Franek, die ook door Elie Wiesel genoemd wordt in zijn boek *Nacht*.

dan op het werk, want zij moesten ook werken, en zij verzamelden dan voor mij de peuken. Die maakte ik dan schoon en de tabak die ik dan had bracht weer brood op. Weer zoiets om je leven te redden. De een kan dat gemakkelijker dan de ander, die zich veel meer laat gaan door alle ellende. De grens is maar heel subtiel: zeggen "ik heb er geen zin meer in" of "potverdomme, toch nog even proberen." Het allerbelangrijkste overlevingsgereedschap was het goed wassen. Wij stonden ons iedere ochtend om een uur of half vier in de kou bij een paar kranen te wassen, helemaal, met een stukje kleizeep dat je af en toe eens kreeg. Iedere dag deden we dat. Diegene die dat niet deed, werd 'Muzelman' zoals ze dat noemden. Du moment dat je je lichaamsverzorging opgeeft, geef je eigenlijk jezelf op. Dat was gewoon een must to survive. Ik heb dat altijd kunnen doen. Een grote plaag was ook de ringworm, door de infecties. Dat was iets verschrikkelijks. Je had ook nauwelijks voldoende weerstand in je bloed om infecties tegen te gaan. De manier om het goed tegen te gaan was het ontsmetten met je eigen urine, dat was een methode die altijd hielp. Daarnaast kregen veel mensen longontsteking. Je had ook maar één paar kleren. Als je dus in de regen had gestaan, droogden die kleren aan Je lijf. Je werd dan al gauw ziek. Het overleven heeft niets met lichaamskracht te maken, je moest gewoon niet ziek worden. Wat je at was ook niet altijd even zuiver. Er waren van die mesthopen met allemaal etensafval, waar dan bijvoorbeeld nog een stuk van een wortel in lag. Er waren lui die dat worteltje er dan uitpeurden en opaten. Je liep dan al gauw een ziekte op. Er was een bordeel waar wij als Joden niet naar toe mochten. De Duitsers verdienden een 'Premieschein'. Voor ons werk kregen we een 'Premieschein, dat was een kaartje, waar op stond DM 2,50, dat was niet genoeg voor het bordeel, want dat kostte DM 4,50, los nog van het feit of je genoeg potentie bezat om nog zo'n juffrouw te bevredigen. De beroepsmisdadigers, de saboteurs en de criminelen, de groenen, verdienden meer, evenals der politieke gevangenen, de roden. In Auschwitz, in die beroemde bunker waar ik die zweepslagen heb gehad van die Jacobi, zaten een paar Duitse politieke gevangenen die al zo'n twintig jaar vastzaten, al voordat Hitler aam de macht kwam. Van de Spartakusbond en dergelijke. Er waren lui bij die al 22 jaar vast zaten. In dat Auschwitz was een onvoorstelbaar leven.

Ik ben laat in Auschwitz gekomen. De mensen die in 1942-1943 in die kampen kwamen, werden meteen vernietigd. Het punt van arbeidskrachten was niet aan de orde, vernietigen die Joden was het motto! Toen ik er kwam zeiden ze: "We zullen er in elk geval een stel laten werken, totdat zij niet meer kunnen en dan maken we ze wel dood!" Het is nooit hun bedoeling geweest om er ook maar één te laten overleven, nooit, nooit, nooit! Als de Duitsers bij wijze van spreken het een half jaar langer hadden kunnen volhouden, of als zij het V-wapen eerder hadden gebruikt, hadden ze de rest hartstikke kapot gemaakt. Het was echt niet de bedoeling dat er ook maar één overlevende zou zijn. De misdadigers die ons moesten bewaken, daarbij heb ik er nooit, op een enkele uitzondering na, ook maar een getroffen die zei: "Nee, dit kan niet." En dat zijn er nogal wat geweest, honderden. In de laatste maanden liepen er een stel van die invalide mannen met een geweer rond, mannen van een jaar of 50, 60, Volkssturm of zoiets dergelijks noemden ze dat.

Onlangs heb ik een film gezien, waarin ter sprake kwam of het niet beter was geweest wanneer de Geallieerden de crematoria zouden hebben gebombardeerd. Daaruit is naar voren gekomen dat ze helemaal niet geïnteresseerd waren in de Joden. De Amerikanen en de Engelsen met name, zeiden dat dat niet van belang was, het was geen oorlogsbelang. Ze hebben de Duitsers bewust door laten gaan met de vernietiging. Ik geloof niet dat ze zich ervan bewust waren dat het zo erg was, maar ook aan de andere kant, bij de Geallieerden, zaten notoire antisemieten, daar ben ik van overtuigd. Ze vonden het helemaal niet zo erg wanneer een aantal Joden opgeruimd werden. Maar zes kilometer van Monowitz waren die beruchte vernietigingskampen. Het gevaar dat ze bij een bombardement van die crematoria de gevangenen in de kampen zouden raken, was nauwelijks aanwezig. Bovendien hebben ze de fabrieken van de IG Farben gebombardeerd terwijl de Engelsen ernaast lagen, dat risico hebben ze wel genomen. Dus dat verhaal gaat niet op. Op die film heb ik de vliegtuigen gezien die de IG Farben in Monowitz bombardeerden. Ik zat onder die vliegtuigen. Het is een ongelooflijke gewaarwording als je dat bombarderen ziet, terwijl ik er zelf onder zat. De eerste keer was het bombardement een volkomen verrassing. Het systeem was dan zo, dat er ofwel een alarm ging - want ze hadden een heel hoge schoorsteen - er was een mand, een korf, als die beneden hing, was alles rustig. Hing die in het midden, dan was er 'Fliegeralarm', hing die korf boven, dan was er 'Angriff'. De eerste keer was dus een volkomen verrassing, de tweede keer gooiden ze elektrische voorzieningen in puin. We zijn toen met z'n allen over de muur, over het draad gegaan. Alles vluchtte, ook de SS'ers uit die torentjes. Er zat immers geen stroom op dat draad. Terwijl die geallieerde vliegtuigen aanvielen, lagen wij dus een paar honderd meter buiten het kamp. Misschien was dat nu wel de kans geweest om te vluchten, maar je had wel een blauw wit pak aan en je zat helemaal in Polen, waar je heg noch steg wist, misschien dat er een paar weggebleven zijn. Maar op zo'n moment ben je toch wel overtuigd van je eigen gebrek aan dapperheid om te vluchten. Je had het misschien wel kunnen doen, maar je deed het niet. Het is niet gebeurd, dus na die aanval gingen wij allemaal weer over die draad heen naar het kamp terug. De derde keer. Op het laatst hadden de Duitsers cilinders met een soort zwavelgas, geel dik gas, waarmee ze trachtten de vitale delen van het kamp onzichtbaar te maken. Dat was iets vreselijks, je stikte dan bijna en Joden en zigeuners mochten niet in schuilkelders. Dus je moest maar zien dat je een heenkomen zocht.

Ik heb wel begrepen dat die fabriek eigenlijk nooit op volle kracht gedraaid heeft. Het leek net of de Geallieerden een telefoontje kregen met de mededeling dat de fabriek ging draaien. Ze hebben hem drie keer gebombardeerd, dus ze wisten het wel. Daar heeft waarschijnlijk een goede Intelligence achter gezeten.

Gleiwitz, Buchenwald

Op 18 januari 1945 zijn we gaan wandelen, lopen in een marstempo. Alles wat niet kon lopen werd doodgeschoten. Toen zijn we in Gleiwitz gekomen en van Gleiwitz zijn we met een open trein naar Buchenwald gebracht. Daar hebben we in die konijnenhokken gelegen. In Buchenwald hoorde ik, hoe weet ik niet, dat er een stel vrienden uit Nijmegen waren die ook in dat kamp waren. Dat waren jongens die gepakt waren tijdens een poging

om naar Zwitserland te vluchten, een paar vrienden uit Quick, onder andere Piet de Booy.⁴⁷ Op de een of andere manier heeft hij me laten halen uit de 'kleine Lager' en ben ik even bij hem geweest, dat was iets geweldigs. In dat kamp was ook de Franse president Daladier.⁴⁸ In Buchenwald was een groot Lager en een klein Lager. In dat kleine Lager hebben ze de mensen als vliegen neergelegd, wat was dat erg. Maar die ontmoeting met een paar Nijmeegse vrienden was onvoorstelbaar vreugdevol.

Toen wij een paar dagen in Buchenwald zaten, moesten we opeens weer weg. We werden naar een goederenwagon gebracht. Er stond een trein met twintig wagons, in iedere wagon vijftig mensen, dat was nog redelijk, want we konden zitten. In elke wagon zaten ook vier SS'ers. We zijn gaan rijden, maar we wisten helemaal niet waar we naartoe gingen, want het waren gesloten wagons. We waren een tijdje onderweg en toen zat er een vent naast mij, Rosenthal, die mij vertelde dat hij na een paar jaar zijn broer weer had gezien in Buchenwald. Ze waren allebei gedeporteerd en hadden in verschillende kampen gezeten en op een gegeven moment ontmoette hij zijn broer weer. Hij vertelde mij wat voor ongelooflijke vreugde dit voor hem was. Terwijl wij zaten te praten, hoorden we opeens een vliegtuig. De trein stopte en we werden gemित्रailleerd door aanvallende vliegtuigen. We openden de wagon en sprongen uit de trein een stoppelveld op en toen kwamen de vliegtuigen weer. Ik had merg en stukken been van mensen op mijn kleding. Er was een vent, die had zijn arm alleen nog maar aan zijn kleding vasthangen, er liep een vent met zijn eigen darmen in zijn handen. De Geallieerden gebruikten dum-dum-kogels. Een SS'er hadden ze achter in z'n kont geschoten, dat was één groot gat. Een ander liep ook weer met z'n ingewanden. De vliegtuigen kwamen er weer aan met een enorm, duik op ons af, we hadden allemaal gevangenis-kleding aan. Ze schoten niet en vlogen zo weer weg. Na die aanval strompelden we weer terug. Er kwamen mensen uit de buurt aanlopen met lakens en dergelijke dingen maar die werden door de SS'ers teruggestuurd. We hebben de doden en zwaargewonden achter in de wagon opgestapeld. Honderdtwintig van de 1.000, ook een stel SS'ers, waren er verdwenen.

Langenstein-Zwieberge

Toen zijn we doorgereden en op een gegeven ogenblik stopte de trein en moesten we uitstappen. Toen zijn we gaan lopen naar het kamp Langenstein. Het heette Zwieberge.⁴⁹

---

⁴⁷ Het moet wel gaan om Petrus (Piet) de Booy (Nijmegen, 17 juli 1917) van de Groesbeeksedwarsweg 48. Hij was opgepakt op 7 maart 1944 in Nijmegen, overgebracht naar PDL Amersfoort op 29 april 1944, naar Buchenwald op 19 juli 1944 en kreeg matriculenummer 21320.

⁴⁸ Edouard Daladier was niet de president in Frankrijk, wel premier in de linkse Volksfrontregering. Hij werd i.o.v. Pétain gearresteerd en vervolgens naar Buchenwald overgebracht.

⁴⁹ Kamp Langenstein Zwieberge was een concentratiekamp, een subkamp van KL Buchenwald, dat in 1944 werd opgestart vlak bij het dorp Langenstein (in Saksen-Anhalt), ten noorden van het Harzgebergte. In de mijngangen werd malachiet gewonnen. Dit subkamp van Buchenwald was opgericht om goedkope arbeidskrachten onderdak te bieden. De gevangenen werden ingezet bij de fabricage van vliegtuigen en V-wapens. Het bedrijf was ontstaan door een samenwerkingsverband tussen de Hermann Göring Reichswerke (Salzgitter) en de Junkers Flugzeugwerke (Dessau).

Dat is een onvoorstelbaar gruwelijk kamp geweest. Ik heb er eigenlijk niet zo vaak van gehoord, alleen bij de laatste herdenking in Cuijk, heb ik een kleine reportage gezien over het Kamp Langenstein. In het kamp Langenstein waren 4.000 mensen. Het eerste wat we zagen toen we dat kamp binnenkwamen, waren palen, waar mensen omheen gebonden waren. Dat waren mensen die bijvoorbeeld een aardappel gestolen hadden. Ze moesten daar dan één of twee dagen zo vastgebonden aan die paal staan. In dat kamp waren wat barakken, geen wegen, dus je moest door bos en moerasachtige dingen heen. Er was ook nauwelijks wat te eten. We moesten hier werken. 's Morgens om drie uur opstaan, waarna we een half uur of drie kwartier moesten lopen, naar een grote berg, in het Harzgebergte en daar waren de ondergrondse fabrieken, de Dora-Werke, waar de V-wapens werden gefabriceerd. Dat was het ergste wat je kon bedenken. Ik ben daar geweest van februari tot april 1945. Voordat we in die fabriek kwamen te werken, werd nog even gevraagd wat we konden. Ik zei dat ik monteur was. Maar de mof, die dat vroeg, een civiel man, zei dat ik mijn handen moest laten zien. Ik had echt geen monteurshanden, dus daar stonk hij niet in. Toen ben ik daar Kumpel van de Bohrmeister geworden. Die Bohrmeister was een Duitse civilist, die kwam uit de buurt van Aken. Dat was de beste mof die ik daar ooit tegen ben gekomen, hulde voor die man. Je moet je voorstellen dat in het zandsteengebergte geboord wordt, daar worden gangen in geboord die met tegels worden afgezet. En zo had je de bedrijfshallen waar de V-wapens werden gemaakt. Wat moest ik doen? Die Bohrmeister boorde met een twee meter lange boor en in de gaten werden explosieven gedaan. Na die ontploffingen moesten de gevangenen met hun blote handen het puin in wagonnetjes gooien. Er was een trein op luchtdruk, met kleine wagentjes. Wat was nu het gevaar? Door die explosies ontstonden er veranderingen in de verhoudingen van het gesteente. Dus soms kwam er een stuk naar beneden en dan vond je alleen het petje nog maar terug van de mensen. Natuurlijk leerde je dat snel te voorkomen. Je tastte dan met een lange staaf, een steel met een stuk ijzerdraad, de zaak af. Als er een dof geluid te horen was, wist je al dat het niet goed zat. Die Bohrmeister waar ik mee werkte, was een perfecte man. Af en toe stond hij te janken bij het hele gebeuren. Ook bracht hij af en toe een boterham voor mij mee. Ik kon het heel goed vinden met die vent en ik hoefde het puin ook niet meer met mijn handen op te ruimen, ik was zijn Kumpel.

Je kon daar niet poepen of piesen. Dus wat deed je? Je probeerde in zo'n leeg wagentje te schijten. Het gebeurde weleens, dat, terwijl je in zo'n wagentje zat, je naar een gang verder werd gebracht. Dan zat je daar en moest je maar proberen de weg terug te vinden. Je kon er ook niet uit, want er was maar één uitgang. Er was ook één hal, die was zo groot, daar konden locomotieven in. Die hal was enorm groot, en er waren kilometers gangen. Om de zaak te stutten waren er stukken hout. Wij namen daar dan wel eens wat van mee om een vuurtje te stoken, want er was geen kachel of wat dan ook. De moffen kwamen daar achter en ze hadden een heel gemakkelijke manier om te controleren of wij probeerden hout naar buiten te smokkelen. Met een lang stuk hout stonden ze bij de uitgang van de tunnel. Daarmee sloegen ze iedereen tegen de benen. Zat er hout in, dan hoorden ze dat, zat er geen hout in, dan merkten ze dat ook. Zo controleerden ze dat. Echt hoor.

Kom je in dat kamp, dat was iets verschrikkelijks. Het eten werd er gehaald in tonnen van 200 liter, hele zware tonnen, waar handvaten aan zaten zoals de kaasdragers in Alkmaar gebruiken. Je moest die tonnen met twee man sjouwen en nu waren er ook Russen in dat kamp en Polen uit de opstand in Warschau. Die mensen waren handig. Ze hadden een schaal, en dan beslopen ze je en onder het lopen werd die schaal door de ton gehaald om maar wat te eten te krijgen. We hadden daar zo'n verschrikkelijke honger. We aten daar kastanjesoep, van wilde kastanjes. Er was een latrine, met een aantal gaten, waar je tot aan je knieën in de stront zat, want alles was verstopt en bevroren. Dat was een troep, dat was erg.

Op een gegeven moment werd er geroepen "brood halen", daar was ik altijd bij. Met een groep mensen werden we buiten het kamp gebracht, een kwartier, twintig minuten lopen. Daar was een gat in de grond gegraven zo groot als een kamer. Beneden in dat gat stonden een paar mensen en aan één kant lag een houten plank als een soort glijbaan naar beneden. Wij moesten daar bij gaan staan en dan brachten ze de kisten met lijken. Twee lijken in elke kist. Deze lijken waren al vergaan. Ik moest die lijken aanpakken, op de plank leggen, zodat ze naar beneden rolden. Beneden stonden twee mensen die de lijken als sardines in dat get legden; één laag, ongebluste kalk erover, volgende laag. Zo lagen er 900 in zo'n gat! Maar daarna: gevaar voor lijkenvergiftiging en dergelijke. We hebben ons koud mogen douchen en dat was het. Géén brood.

Het was daar zo erg, dat er op het laatst van de 4.000 1.000 waren die zo zwak waren dat ze niet meer op konden staan. Die lagen ergens in een barak in het stro langzamerhand dood te gaan. In dat kamp had ik ergens een of ander werkpak gevonden. Ik had nog steeds het pakkie van Auschwitz aan.

Ik vergeet nog iets te vertellen. Toen we in Buchenwald aankwamen, was dat ook weer een onvoorstelbare gewaarwording. Wij kwamen daar aan en het begon natuurlijk ook weer met 'Entläusung', scheren, ontsmetten en dergelijke. Mijn vriend, Benno Klein, een Belg, een ontzettend handige vent die zes, zeven talen sprak, had een paar horloges. Eén horloge was ongeveer zeven broden waard. Wij hadden ons helemaal uit moeten kleden en hij moest proberen die twee horloges door de controle te krijgen. Dat was niet zo gemakkelijk, want we moesten naakt, met de harten omhoog langs een paar SS'ers lopen. Hij zei: "Hier heb jij een horloge en ik heb er een." Het horloge dat hij me gaf stopte ik in mijn kont. Maar de vuile rotzak gaf mij het vierkante horloge. Dat heb ik hem later nog kwalijk genomen. Met dat horloge in mijn kont schuifelde ik langs die SS'ers, die zeiden: "Guck mal wie der alte Sau da geht." Maar daar was ik langs. Daarna kwamen we in een ruimte waar we, nadat we wat haren eraf hadden getrokken, werden ondergedompeld in een ton met lysol. Ik hield het niet meer, dus ik greep dat horloge uit mijn kont en stopte het meteen in mijn mond. Zo heb ik het horloge gered.

Er is ook een moment geweest dat ik een bijzondere angst had. Toen we die ceremonie van dat ontsmetten weer achter de rug hadden, werden we naar een gang gebracht, waar we door moesten lopen. Dat was een gang waar eigenlijk maar één man ruim doorheen kon. Die gang ging steeds verder, honderden meters omlaag, we dachten naar een of

ander vuur te worden gebracht of te worden vergast. Op een bepaald moment gingen we weer omhoog en toen kwamen we in een grote ruimte waar weer kleding lag, maar wat voor kleding. Zoiets heb ik nog nooit meegemaakt. Daar lag bijvoorbeeld het uniform van de portier van Circus Sarrasani. Je kunt je niet voorstellen wat daar allemaal lag. We moesten kleren pakken, zodat er een kerel liep met allemaal tressen. Ik had een blauwe tricot strandbroek met wijde pijpen, een te klein jasje en een veel te grote pet die halverwege was dichtgenaaid. We zagen eruit, onvoorstelbaar. Later hebben we in dat andere kamp weer gevangenskleding gekregen en in dat kamp was een ruimte waar een paar beige werkpakken lagen. Die heb ik onder mijn gevangenskleren aangedaan, ik weet eigenlijk niet waarom, maar je had steeds het idee van "je kunt maar nooit weten". In dat kamp, dat zo verschrikkelijk slecht was, werd begin april het bericht gegeven: "De Russen zijn in aantocht. Wij geven het kamp op, wij gaan weg. Jullie moeten maar voor jezelf zorgen."

Daarvoor had ik een vergiftiging gehad aan mijn poot, die drie keer zo dik was als normaal. Je kunt de littekens nu nog zien. Een vent, dat was geen dokter, heeft dat open gesneden en een half pond etter kwam eruit. Er werd een papieren verband omheen gelegd en verder niets. Verschrikkelijke pijn heb ik gehad. Maar dat is ook goed gegaan. Je stonk van de etter.

Te voet verder

Een dag nadat de Duitsers hadden gezegd dat ze het kamp verlieten, zeiden ze: "Nein, wir evakuieren. Wer will der kann hier bleiben, sonst gehen wir." De mensen die daar bleven waren die 1.000 die niet konden lopen. De rest is in zes groepen van vijfhonderd man, met een huijkar met wat brood en wat stroop, vertrokken. Zo hebben we een week gelopen. Van de achterblijvers in het kamp zijn er een hoop geliquideerd of gewoonweg doodgegaan omdat er verder niets meer was. Wij hebben een week gelopen en in die week werd iedereen die ziek werd of niet verder kon lopen door een soort commando met mitrailleurs doodgeschoten. In die week heb ik twee keer geprobeerd te vluchten. De eerste keer heb ik gedaan alsof ik moest kakken. Toen greep een SS'er me meteen. Hij zag me in het licht. Ik deed mijn broek omlaag en zei: "Ik kan toch niet in de rij mijn behoefte doen." Toen vroeg hij "Was bist du für Landsmannn?" "Holländer". "Hast du Glück gehabt. Wenn du Franzose gewesen wärst, hatte ich dich erschossen. Und jetzt mit!" Toen werd ik helemaal achteraan in de rij voor de mitrailleurs gezet en hij zei: "Wenn er links oder rechts geht, schießt ihr." Doordat een ander in de rij stopte en het donker was, kwam ik na een bepaalde tijd toch weer in het midden van de groep terecht. Per 24 uur hebben we gemiddeld twee uur gerust. We kregen tweehonderd gram brood en niets te drinken.

Op een gegeven moment werden we 's nachts in een soort boerderij geduwd. Ik lag boven even te rusten. Ik dacht: 'hier blijf ik liggen,' maar na twee uur klonk de kreet "Weiter." "Karl, guck mal oben" en daar lag ik. Ik deed alsof ik aan het slapen was. Dus ze flikkerden me naar beneden en we gingen weer verder. Twee dagen later kwam ik in een

dorp gevlucht en kwam ik bij mensen en zei: "Laat me hier blijven," maar zij durfden het niet, ze verrekten het. Zodoende moest ik weer zorgen dat ik weer bij het laatste stuk van de groep terecht kwam. De zevende dag lagen we 's morgens om een uur of vier, met één dekentje, het was zo koud en je mocht geen lucifers aandoen, want dan schoten de Engelsen die boven ons zaten, tegen elkaar aangeklemd om het een beetje warm te krijgen onder dat dekentje. En na een paar uur, het was zeven, acht uur in de ochtend, we lagen in een ruimtetje bij een bosje, met een beetje geaccidenteerd terrein, bij een weiland met gras dat nooit gemaaid was, van dat hooiachtige gras, wordt er een brood uitgedeeld. Wat deden die lui: ze gooiden gewoon één brood tussen zes, zeven man die verrekten van de honger. Dat werd dus vechten om iedere kruimel, een ongelooflijke vechtpartij. Toen kwamen die SS'ers die eromheen stonden erbij om dat gevecht te beëindigen en op dat moment zijn we met z'n vijven gevlucht. We doken snel achter een heuveltje en zijn op onze buik door het hoge gras gekropen en na een meter of vierhonderd hebben we ons gesplitst in een groepje van drie en een van twee. Mijn vriend Herbert Gorski,⁵⁰ een Berlijner, en ik, zijn nog een paar honderd meter verder gegaan en het eerste wat we deden was: gaan slapen in een kreupelbosje. Om vier uur 's middags zijn we wakker geworden. Ik had mijn kleding uitgedaan en Norbert had ook iets anders aan. We zijn toen gaan lopen en kwamen in een dorpje, waar we zijn opgepikt door militairen. We zeiden dat we Hollandse arbeiders waren. Ze hebben ons toen naar een brandweerkazerne gebracht. De volgende ochtend, om een uur of vier, werden er nog vier mensen bij gebracht, Russen uit onze groep, gekleed in gevangenskleren. Die haalden ze om zes uur op, waarna ze werden gefusilleerd. Herbert en ik bleven achter. Daarna hebben ze ons naar Gräfenhainichen gebracht, een of andere post van de luchtmacht. Daar hebben we zo'n beetje in de keuken gewerkt. Vervolgens zijn we naar de Polizeigefängnis gebracht in Gräfenhainichen. Daar zijn we een dag gebleven, waarna we naar een plaats in de buurt van de Elbe zijn gebracht, waar in een grote dorpsherberg meer gevangenen waren. In een lokaal zat de Feldgendarmerie en in een ander lokaal zag ik Amerikaanse soldaten, gevangenen. We zaten daar namelijk bij de frontlijn. Ik heb een bezem gepakt en ben gaan schoonmaken en zo'n Amerikaan zei me: "It won't be long, don't you worry. It's only a matter of time." Ik ben daar nog verhoord door een Feldgendarmerie. Van daaruit ben ik overgebracht naar de Gestapogefängnis in Wittenberg, waar ik in een grote cel werd gestopt. Hier ben ik verhoord en heb ik gezegd dat ik een student uit Nijmegen was. Ze vroegen me toen: "Haben Sie etwas zu tun mit dem Anschlag auf Kommissar Van Dijk?" 's Morgens werden we uit de Polizeigefängnis gehaald om loopgraven te graven. Op een bepaald moment kwam er een Hollandse jongen, die werkte op een boerderij in de buurt, die vroeg of er Nederlanders bij waren. Hij heeft ons meegenomen en wat te eten gegeven. 's Avonds gingen we weer terug naar

---

⁵⁰ Louis doet vervolgens veel samen met deze Herbert. Het gaat om Herbert Gorski (Berlijn, 9 oktober 1907). Hij woonde in die stad op de Winsstraße 35; volgens de dossierkaart Auschwitz echter op de Dresdenerstraße 124. Zijn naam komt voor op de Transportliste (Osttransport 30 naar KL Auschwitz vanuit Berlijn met daarop ca. 1.100 namen, transport 26 februari 1926. Hij werd gearresteerd in Berlijn op 19 februari 1943 en kwam aan in Auschwitz op 27 februari, waar hij matriculenummer 104419 kreeg. In KL Buchenwald kreeg hij matriculenummer 120456.

de gevangenis. Toen de Russen in aantocht waren, werden wij vrijgelaten, maar ik had niets. Ik ben toen teruggegaan naar de gevangenis om een bewijs krijgen dat er niets tegen ons voorlag. Wij zijn toen opgepakt en na een bombardement vrijgelaten. Bij de rivier de Mulde, een zijrivier van de Elbe, liep de vrouw van een hoge SS-bons, die nog geloofde in de Duitse overwinning, met een handkar met onder andere broden. We zijn daar op een slot terechtgekomen, waar Herbert en ik zaten tussen alleen maar vrouwen van hoge SS-bonzen. Daar hebben we in de keuken wat gegeten en kregen we het beheer over de kachel. De volgende dag zijn we naar Bad Schmiedeberg gegaan, waar we onder andere naar de Engelsen zender hebben geluisterd. In Bad Schmiedeberg hoorden we ook dat er in buurt een goederentrein met levensmiddelen totaal verlaten stond. We zijn daar naartoe gegaan. Daar stonden inderdaad twintig wagons vol eten: suiker, jam, koffie, chocolade, sigaretten en noem maar op. We hebben onze broeken dichtgebonden en volgeladen waarna we weer in de richting van Bad Schmiedeberg gingen. Onderweg zijn we in Russisch Stalinorgelvuur terecht gekomen en ben ik in mijn been geraakt.

Bij het Rode Leger en bij het Amerikaanse leger en via Halle en Eindhoven weer naar Nederland

We zijn richting Amerikanen getrokken, maar de eerste mocht ons niet binnenlaten, Herbert is toen richting Berlijn gegaan. De tweede Amerikaan gaf me wat te eten en de derde Amerikaan heeft me naar een ziekenhuis gebracht (van de Dr. Karl Brandtstiftung). Na een paar dagen kwam ik in de keuken van het ziekenhuis, waar ook dr. Veder werkte. Naast het ziekenhuis lag in een afvalstortplaats munitie. Iemand heeft er een lucifer ingegooid, waardoor een enorm vuurwerk ontstond. Op 9 mei hebben we met een vrachtauto bij boeren in de omgeving levensmiddelen gehaald voor het ziekenhuis. Toen kwamen de Russen; de Amerikanen waren teruggetrokken, zodat ik in de Russische bezettingszone zat. De Russen jatten alles wat vast en los zat. Aan de ene kant van de Mulde zaten dus de Russen en aan de andere kant de Amerikanen. Ik ben toen naar de Russische commandant bij de brug over de Mulde gegaan. Dat was een Jood uit Moskou. We hebben enkele uren bij elkaar gezeten en gepraat en gegeten. Mij werd nog gevraagd of ik mee wilde helpen bij het zoeken van SS'ers van de groep uit Langenstein, maar dat wilde ik liever niet. Daarna ben ik met mijn vriend dr. Veder over de brug gebracht.

Bij de Amerikanen ben ik tolk geworden van major Moremann. Ik kreeg de beschikking over de villa van een Duitse dierenarts; die man mocht zelf alleen nog maar in de stal komen. Omdat ik nog spullen in de Russische zone had, kreeg ik een jeep en een bewijs van de Amerikanen om dat op te halen. Ik ben toen van Belitz naar Eilenburg geweest. Op 9 juni werd ik naar Halle gebracht en ben vandaaruit per vliegtuig naar Eindhoven gegaan. We zaten met ongeveer twintig mensen in een oude Dakota. Toen ik aankwam op het vliegveld Welschap bij Eindhoven, werd ik begroet door een verificateur van de douane, die me vroeg of ik iets aan te geven had. Dat was mijn eerste contact in het bevrijde Nederland.

Louis de Wijze [handtekening]

